

भरतसूत्रम् । इवशब्दोऽत्र व्यञ्जकः । उपजातिच्छन्दः । त्रिषुव् जगतीसांकर्यात् । ‘पुनामनरकाङ्गाणात्पुत्र इत्युच्यते’ इति पुत्रशब्दव्युत्पत्तिः । ‘पुनातीति वा पुत्रः’ इति भाष्यकाराः श्रीशब्दशास्त्रस्येति दिक् । ‘भ्रातृपुत्रौ सद्दुहितृभ्याम्’ इति सत्रं यदा भगवान् व्याचष्ट ‘विभर्तांति भ्राता, पातीति पिता, मान्यत इति माता, पुनातीति पुत्रः’ इति ॥

सद्वृत्तसर्वकपयुद्धशौण्डहिंसीरदर्पेद्वरणाय धात्रा ।

धात्रीप्रतीपाय समभ्युदायि क्षोणीतले सद्यनः स एकः ॥ ३ ॥

धात्रा क्षोणीतले स एकः समभ्युदायि । ‘हुधान् धारणपोवणयोः’ । दधाति प्रजाः पुण्यातीति धाता तेन पृथिव्यां स प्रसिद्धः । शुसादिषु एकः । ‘एकमेवाद्विद्वयं बद्धः’ इति श्रुतेः । अद्वितीयविदात्मा भगवान् रामः । समभ्युदायि । प्रकटीकृत इत्यर्थः । स-भ्यकृ समीचीनविचारेण समभिपूर्वदद्यते: कर्मणि चिण् । उदयमानं प्रेरितवान् सतप्रैरि । कर्मणि लुटि । ‘गत्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा उदयार्थाभिधायकाः’ इति भद्रमङ्गलोत्ते उक्तम् । अत एव ‘उदयति विततोधर्वरक्षिमरज्जी’ इति माधः । किभूतः सः । सद्यनः । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु’ । भावे ल्युद । सतां दयनं रक्षा यस्य सः । परमकारणिक इत्यर्थः । कस्मै प्रयोजनाय । सद्वृत्तेत्यादि । सत्प्रशस्तं वृत्तं चरितं येदा ते सदृताः साधवस्तेषां सर्वकपा वाधकाः सूचकलात् । ‘सर्वकूलाग्रकरीपेषु क्षयः’ इति राशि सुम् । ‘सर्वक्षयः यलः’ इति वीक्षिताः । सूचनं हि प्राणविवोगानुकूलव्यापारानुकूलताद्विसैव । ताडनादिवधान्ता हिसैव । तथाविधाय युद्धशौण्डहिंसीराश संप्रामप्रवीणाः । सतां हिं-सका ये रावणादयस्तेषां दर्पेद्वरणाय अहंमदघ्नंसाय । हृष्ट द्वरणे । उत्पूर्वोऽयं हरति-स्तपाटने वर्तते । सादर्थ्ये चतुर्थाः । पुनः प्रयोजनान्तरं विशिनष्टि—धात्री पृथ्वी निः-खाध्यायवपक्षारत्तात्पतकपीडिता भारायमाणा दैत्यैस्तस्याः प्रतोपाय अल्पन्ततोपाय प्रादुर्भावं ग्रासः । ‘यदा यदा हि धर्मस्य रक्षानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सजाम्यहम्’ ॥ इति गीताषु । तादर्थ्येऽप्रापि चतुर्थाः । ‘वृत्तं पये चरित्रे च’ । ‘शौण्डो दक्षः प्रवीणः स्यात्’ इति हैमः । ‘हिंसीरो व्याघ्रसो(दुष्टयो):’ इति रमसः । ‘हिंसेरीरन्’ । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इत्यमरः । ष्ठन्तानुपेरेत्व । उपसर्गयोतकलम् । अनुन्यसाधारणत्वं रामस्यैतावता व्यञ्जयते । ‘रतिदेवादिविषया व्यभिचारी तथाभितः । भावः प्रोक्तः’ इति नारायणविषयिणी रतिरत्र व्यज्ञया सर्वत्रावसेया ॥ नलपक्षे—एवासद्यनः स एको मुख्य इति विशेषः । असत्तु तमःखभावेषु दयनं हिंसा यस्य स इति वहुमीहिः । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु’ । शेषं समानमत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । गृहे विष्टतामपि तमःखभावं विविच्य युद्धशौण्डत्वे सति तिरस्कारकत्वमभूदिति भावः । एवं च पौनश्चत्यं कुत्रापि न शङ्खनीयम् । उपेनद्रवज्ञेनद्रवज्ञयोत्वान्नोपजातिकलम् । उप-जातिच्छन्दोऽत्र ॥

निर्वृत्तचूडादिक एष रूप्यः पुरोधसा शास्त्रनिरुक्तवर्त्मना ।
शिखण्डकी पर्यरमद्वयस्यैरसद्वयस्यं चरितं न्यशाम्यत् ॥ ४ ॥

एष वयस्यैः सह पर्यरमत् । एष रामः उत नलः वयसा तुल्या वयस्याः । ‘नौवयो—
इत्यादिना तुल्यार्थे यत् । ‘वयस्यः निग्रधसवयाः’ इत्यमरः । तैः निग्रयैः सह । सह-
योगं विनापीह सहार्थे तृतीया प्रतिपत्तव्या । ‘वृद्धो यूना’ इति निर्देशात् । पर्यरमत् ।
‘व्याघ्रपरिभ्यो रमः’ इति रमेः परस्सैपदं वोध्यम् । इतस्तो व्यलासीत् । किंभूत एपः ।
रूप्यः प्रशस्त्वाकारवान् । ‘रूपादाहतप्रशंसयोः’ इति यप् । ‘रूप्यः प्रशस्तरूपे स्यात्’ इति
धरणिः । पुनः कथंभूतः । पुरोधसा विष्णेन, सुमतिना वा शास्त्रे निरूपितं यद्वर्त्मं मार्ग-
स्तेनैव निर्वृत्तं चूडादिकं कर्म यस्येति वहुव्रीहिः । ‘शेषाद्विभाष्या’ इति कप् । ‘चूडा कार्या
यथा कुलम्’ इति योगीश्वरः । विद्यारम्भादय आदिशब्दोपादेयाः । पुनः कीदृशः । शि-
खण्डकी । काकपक्षः निखण्डकः । ‘अत इनिठनौ’ इति मल्यर्थीय इनिः । पुनरेपः । अस्त्रत्
स्वीय इवाचरत् अस्त्रदित्यर्थः । य एव ददर्श स एवाहंमतोऽस्मीति हार्दात् अपि च एष
द्वयस्यं चरितं न्यशाम्यत् । द्वयं द्वैतमार्ग स्यन्ति नाशयन्तीति द्वयस्याः साधवः तेषु योग्यं
द्वयस्यं वेदान्तविषयावच्छिन्नचरितं न्यशाम्यत् शुश्राव । ‘निशाम्यतीति श्रवणे प्रातौ जि-
प्रति शिद्वति’ इति भट्टमल्कोशाः । निपूर्वकस्य शमेः श्रवणार्थेकलम् । योगवाशिष्ठरामायणे
वेदान्तचर्चाश्रवणं गुरुणा वर्णितं रामं प्रति । तत्रापि सुमतिः कृतयुगे नलं प्रति वर्णयांचके
पुष्पश्लोकस्तेनाभूदिति हेयम् । यद्वा स्वः प्रमाणमेषां खद्वयसाः । प्रमाणे द्वयसच् । न
खद्वयसाः अस्त्रद्वयसाः । तत्र साधुः अस्त्रद्वयस्यम् । कौमारपौगण्डयोरपि अवस्थयोः
स्यविरचरितमेव थोतुकाम आसीदिति विशेषोक्तिरलंकारः । अभज्ञोपमासंस्थिः । अद्भुतो
रसः । वयोरुपविभूतीनां मदकारणता भवत्यन्येषाम् । अनयोरुद्धु प्रहृत्वं जातसिति
भावः । जगतीभेदेन सहोपजातिरियम् । पुरोधा अपि अन्वर्थ एवासीत् । कति पुरो-
धसो दुर्वृत्ता अपि भवन्ति भागमाहात्म्यादिप्रसिद्धाः । इदं ध्वनयितुं शास्त्रनिरुक्तेति
विशेषणम् ॥

सगाधिसूनूक्तिसमर्हणोऽगाद्वाग्दर्शनं क्षोणिसुपर्वणां तत् ।

सिद्धास्पदं देवनदीभुवं च सरित्सरः प्रखवणानि वुन्दन् ॥ ५ ॥

स द्राक् क्षोणिसुपर्वणां तद्वर्णनमगात् । दाशरथैः पक्षे—स रामो द्राक् शीघ्रं क्षोणि-
सुपर्वणां भूदेवानाम् । विश्राणामिति यावत् दर्शनं नयनविषयमगात् प्राप्तवान् । विश्वामि-
त्रेण पथि । नीयमानस्तान्त्रिवीन् पश्यन् तत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वर्णनं दुर्लभतरं तद्वर्ण-
नम् । कथंभूतः सः । गाधिसूनूक्तिसमर्हणः । यज्ञविधातशान्तये दशरथं याचितवान् ।
यदा तर्हि खयमेव दशरथसंतापं दूरीकृत्य विश्वामित्रमर्हयांचके । गमिष्यामीति श्रुवन्
सम्यक्, न तु शङ्कमान एव । इति रामायणकथानुसंधेया । गाधिर्नाम राजा तत्पुत्रो
विश्वामित्रस्तद्वचनं तदुक्तिस्तदर्हणा यस्य स इति वहुव्रीहिः । किं कुर्वन् । सिद्धास्पदं

KÂVYAMÂLÂ. 57.

THE
RÂGHAVA-NAISHADHÎYA
OF
HARADATTASŪRI
with his own Gloss.

EDITED
BY
✓PÂNDIT|SIVADATTA
Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore,

AND
KÂS'INÂTH PÂNDURANG PARAB.

✓REVISED BY
WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PÂNSIKAR.

✓Second Revised Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1926.

Price 10 Annas.

सरित्सरः प्रश्नवणादिमध्ये मांगु चुन्दन् । 'उतुनिद् निशामने' धातुः । निशामनं दर्शनम् । च देवनदीभुवमगात् । राजर्णेभगीरथस्य चरितं भागीरथ्या नयनं सकारणं सम्यगजानात् । य एव गत्यर्थोत्त एव प्राप्यर्थो ज्ञानार्थोदेति शादिकरादान्तः । भवनं भूः । संपदादित्ताद्वावे क्रिप् । चुनिदः खरित् ॥ नलपक्षे तु—गाधीत्वादि । 'गाधृ प्रतिष्ठा लिङ्गोर्मन्ये च' । औणादिको पिनिः । इनिर्वा 'भुवद्य' इति चकारात् । गाधिनथ गाधिनथ गाधिनदेति शृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रतिष्ठावन्तश्च लिप्सभानाथ ष्ठोकैः सुवन्तश्च तेषां (ये सूनवस्तुदुक्षीनाम्) मनसापि हीनव्यमविचारयन् किं तु सम्यगर्हणां कुवेन् परितो निष्पद्यदेयं चरन् । तत्तन्मुनीनां पुष्करादिवासिनां दर्शनमगात् दर्शनार्हत्वात् सिद्धानामाथ्रमं कपिलादीनां सरितः सरांसि प्रश्नवणानि चुन्दन् पश्यन् देवनदीभुवं च मुनिभ्य एव अमरतरत्निणी चाजानात् । विशेषणानां तुल्यत्वमवसेयमन्येपाम् । उपेन्द्रचञ्चेन्द्रवज्रोरैवोपजातित्वं सरणीयमन्त्र पर्ये विशारदैः ॥

गीर्वाणसिन्धोरुदयं च कौशिकान्विशम्य विस्मेरमुखो वभूव ।

न ताटकां सच्युतिमाजघान नो स्तो द्विजातिप्रणयाय केवलम् ॥६॥

स इत्यनुवर्तते । स च स्मेरमुखो वभूव । किं कृत्वा । कौशिकान्विशामिग्रात् गीर्वाणसिन्धोः उदयं निशम्य । गिर एव वाणा येषां के गीर्वाणा देवाः शापानुप्रहस्यमर्थलात् तेषां सिन्धुर्नदी गङ्गा । 'देवो नदविशेषेऽद्वयो सिन्धुर्नां सरिति लियाम्' । तसा उत्पत्तिं निशम्य श्रुत्वा मत्पूर्वजा इत्यंभूता जाताः, येरित्यं सामर्थ्यमद्वृतं दर्शितमिति । विस्मेरमुखः ईपद्वसनशीलः । 'सिङ्ग ईपद्वसने' । उपसर्गात्तदर्थान्विशेषपनित् इति भाष्यम् । विपूर्वोऽयमाथर्ये । 'विशामित्रेऽपि कोशाचोल्कयोरपि कौशिकः' इति विशः । निपूर्वः दामः थवणे । स रामः सच्युतिं ताटकां नो आजघान । इति नेति काङ्क्षः । अपि तु आजघानैवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—केवलं स्वतः स्वकार्यमुद्दिष्य नो आजघान अपि तु द्विजातिप्रणयाय स्वीयानां मुनीनां च्युतिर्नाशो यस्माः सा तादृशम् । च्युद गतौ । गतित्र ध्रंशः । 'स्कन्दं पञ्चं च्युतं गलितम्' इति कोशप्रामाण्यात् । 'सज्जाताचात्मनि स्वं विष्वात्मीये स्वोऽविर्या धने' इत्यमरतातीर्थीके । ताटकां राक्षसीमाजघानैव, केवलं निवितं द्विजातीना प्रणयः प्रेम तसा एव । नन्विह शङ्खते । 'अवध्या ग्राहणा गावः द्वी तपत्वी च रोगभाकृ' इति स्मृतिः धर्मस्थापनायावतरन् खीवधकातरो रामः कुतो नाभूदिति । तद्विशङ्खनं परिहित्यते । उत्सर्गापवादन्यायेनैव सर्वत्र शास्त्रस्थितिः उत्सर्गापवादन्यमिदम् । अपवादखु—'विप्रं दुष्टां विर्यं भूणपुरुषप्रीमगर्भीणीम् । सेतुमेदकर्णी वाप्सु शिलां वध्वा प्रवेशयेत् ॥' इति । योगीश्वरवाक्यं कथं संगतं स्यात् उत्सादिग्रादिहन्त्री तु हन्तव्येति निर्णयः शास्त्रे । अत एव द्विजातिप्रणयायेति च्यनकं पदं प्रक्षिप्तम् । अन्यथा कुर्करन्वना न कार्या कुताकिंकैः । विशामित्रमुखाद्विप्रवधकारिणी श्रुत्वा धृणामहासीदिति भावः । ताटकापक्षे क्षिपकादित्यादित्वं न वोद्धव्यम् । रुढिपक्षे रुढियोगमपहरतीति परिभाषया नेति दित्यादिवत् ॥ नलपक्षे तु—

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:-Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
PRINTER:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

पूर्वधैं कौशिकात्समस्तकोशशात्सुमतेः सकायात् कोशपदं चोपलक्षणम् । न हि व्याक-
रणं विना कोशान् ज्ञातुं शक्यन्ते । न हि महाभाष्यं विना वैयाकरणो व्याख्यायते ।
न ही भाष्यपारीणः शास्त्रान्तरानभिज्ञो भवतीति समस्तविद्याणेवावगाहित्वं सुमतेष्व-
न्यते । कारणमालालंकारो व्यज्यते । अपि च स नलः अस्त्वलः अस्त्राननात्मीयान् रिपुं
स्तास्यति नाशयति इत्यखतः । ‘तसु उपक्षेये’ दैवादिकः क्रिप् । ‘थधातोः—’ इति नि-
षेधान्न दीर्घः । विरोधे नवसमासः । ‘अप्राशस्त्वं विरोधत्वं’ इति भाष्यात् । न ताटकां
स्वच्युतिं नो जघान । कस्मै प्रयोजनाय । केवलं द्विजातिप्रणयाय । नताः प्रणताः सा-
धवः । ‘प्रणतदेहिनां पापकर्शनमिः’ ति भागवते द्रष्टव्यम् । तानटन्ति यान्तीति नताटा
वैष्णवानुसारिणः । ‘अट पट गतौ’ । पचायन् । नताटानां कमानन्दो यस्याः सा । ‘मुख
शीर्षेजलेषु कम्’ इति विश्वः । सेवशी—स्वच्युतिः निरन्तरं स्वर्णवर्णेण तां च्युतिं नो
दूरीचकारेत्यर्थः । आहन्तेर्वारणार्थकलमत्र ध्येयम् । कोशाध्यक्षर्वैभनस्यप्रतिपादितस्वर्ण-
वर्षेरोधानुकूलव्यापारवत्ता कदाचिन्नासीदिति भावः । च्युतिर् आसेचने । ‘सवेधातुभ्यः
किन्’ । वर्षणमित्यर्थः । द्विजातीलादिपदे तादर्थे चतुर्था । अदेशकालथ्रद्वादिव्याहत-
तामसादिसंप्रदानकदानं कदाचित्तस्य नैवासीदिति व्यञ्जयितुं केवलद्विजातिपदद्वयसं-
दर्भणमवसीयतां पविडत्तैः । ‘निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्तज्ञयोः’ इति तार्तीयीके ।
शेषं समानम् । जगत्या सहोपजातित्वम् ॥

सुवाहुमारीचवृतं पदं ययौ सत्रं रिक्षीः समजीघटत्वं ।

द्वितिं खगैः स व्यपनेतुमिच्छन्नुद्यानमेवाश्रयदाङ्गनार्तिः ॥ ७ ॥

आङ्गनार्तिः सुवाहुमारीचपदं ययौ । आङ्गनमङ्गनासमूहः । ‘तस समूहः’ इत्यण् ।
तस्य स्त्रीसमूहस्य यन्मूर्ति द्व्याका कामवाधा प्रतिग्राममासीत् । आङ्गनस्यार्तिर्थस्मात् । पश्च-
म्यर्थे वहुन्नीहिर्दृष्टव्यः । ईद्वशो भगवान् स सुवाहुथ मारीचक्ष ताभ्यां ब्रतं पदं स्यानं
‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रलयः’ इति परिभापया रक्षसां राजानौ द्वौ गृहीतौ । उप-
लक्षणमन्येपामतः राक्षसवृतं पदं स्यानं ययौ जगाम । किं चिकीर्षुः सः । सत्रं विश्वा-
मित्रयज्ञं रिक्षी रक्षितुमिच्छुः । सत्रताक्रिप् । ‘र्वोरुपधायाः—’ इत्यनेन दीर्घः । ‘सत्र-
माच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च’ इत्यमरः । च मारीचादीनां खगैः द्वितिं समजीघ-
टत् सम्यक् चके । चेष्टा व्यापारः कियेति भाष्यात् करोत्यर्थवाचकलात् । किं चिकी-
र्षेन् । आश्रमाद्यपनेतुमिच्छन् यज्ञार्थम् । ‘र्णीज् प्रापणे’ व्यपपूर्वे दूरीकरणार्थः । महर्षि-
व्यथां तुनुत्सन्नेवेति भावः । ‘स्यादुद्यानं निःसरणे वनमेदे प्रयोजने’ इत्यमरः सामान्य-
काण्डे । तेषां सुनीनां यज्ञविद्विधातप्रयोजनमेवाश्रयत् सेवितवान् । ‘परित्राणाय सा-
धूनाम्’ इत्यादि गीतासु प्रतिपादितत्वात् ॥ अथ नलपक्षे व्याख्यानम्—सुवाहुमारीच-
खगैर्वृतं पदं ययौ । तर्हि कथन सुवाहुर्नाम बली राजा आसीत् । तमेव करदयांचकार
मर्दयित्वा वहुधा । अथ वा शोभना वाहवो दोर्दण्डा येषां ते क्षत्रियकृष्णरास्तेषामपि
धातक्त्वाद्विविजये सुवाहुमारी । ‘सुप्यजातौ गिनिस्त्राच्छील्ये’ । सुवाहुमारी खगैर्हसै-

श्रीहरदत्तसूरिविरचितं
राघवनैषधीयम् ।

खोपज्जन्माख्यासमलंकृतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरवोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथ-
शर्मणा च संशोधितम्, तथ पणशीकरोपाह्व-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा
संस्कृतम् ।

द्वितीयावृत्तिः ।

तच्च

मुम्बर्ख्यां
पाण्डुरङ्गं जावजी

इत्येतैः स्त्रीये निर्णयसागराख्ययन्नालये सुद्रवित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

१९२६.

मूल्यं १० आणका: ।

वृत्तं पदं तडागस्थानं यत्यौ । किमृतं पदम् । वशानमेव । नन्ववधारणं किमर्थम् । अन-
ज्ञादाहव्ययाशान्तये तादशपदयानस्यैचिलात् । कथंभूतः सः । आज्ञनार्तिः आज्ञनी
दमयन्तीजा आर्तिः पीडा यस्य स इति युग्मोहिः । 'तस्येदम्' इत्यर्थ । 'टिष्ठा-' इति
दीप् । 'ख्रियाः सुंवद्' इति [हुखः] सुंवद्ग्रावकृतलभूम् । पुनः कीदशः । सत्रं रिक्षीः
सदा दानं रक्षितुमिच्छुः । कदाचिदपि प्रार्थितविप्रातकत्वं तस्य नाभूत् । च हृतिं व्यप-
नेतुमिच्छन् आथ्रयदेव । 'दुदु उपतापे' । स्वादिः । हृतिं कामजसंतापं तत्र गम-
नेन दूरीचिकीर्षमपि अनिवार्यलात्तामाथ्रयदेव सेवितवानेव । चकारो द्वितीयोऽप्यत्ति ।
च खगैर्हसैः समजीघटद् । आत्मानसिति शेषः । चद्यपरे णौ रूपम् । संगमितवानिस्यर्थः ।
द्रौहिणरक्षस्याणमयगाथविचित्रहंसदर्शनातां प्रति सांमुह्यमकरोत् । अर्यालंकारेष्वपि
परिकरालंकारः । शब्दालंकारस्तु सर्वेष्वेव यत्तते । संस्कृतभाषापार्थ्योऽर्थान्तरस्तेपसंघटितो
दुर्घटः कव्यन्तरैः सप्रेऽपि व्यधायि प्रवन्धोऽयम् ॥

मारीचमादुदुवदुग्रतेजा एकं परे नेशुरथो सलक्ष्मणः ।

जग्राह हांसीं पदवीं बुधार्दितां नीचीनदेहो दयितार्तिजोपः ॥ ८ ॥

श्रीरामपक्षे—पूर्वेष्ठोकात्स इत्यनुवर्तते । स लक्ष्मणः मारीचमादुदुवद् द्रावयामास ।
याजेनेति शेषः । 'दुड गतौ' । चद्यपरे णौ रूपम् । अतिदूरं द्रावयांचके । कथंभूतः ।
उप्रतेजाः उप्रं तेजो यस्य सः एकमन्यं सुवाहुमदुदुवद्, न विलापितवान् न
मारितवान्, अपि तु अमीमरदेव । 'विलोने हृतविद्वती' । इत्यमर्थान्तरदर्शनादत्रैव
द्रावर्थां । 'एकोऽन्यार्थे प्रथाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे सुमानेऽल्पे संस्त्यायां
च प्रयुज्यते ॥' परे अन्ये क्षणानेशुः । 'नाशः पलायने शूलावपच्चस्तावदर्शने' इति
हैमः । सलक्ष्मण इति पदेन अन्ये सर्वे लक्ष्मणैव हृताः शूरमन्या इति ध्वनितम् ।
अथ नीचीनदेहो दयितार्तिजोपः बुधार्दितां हांसीं पदवीं जग्राह । अथ निर्वहणान-
न्तरं नीचीनो देहो यस्य सः । तथा पराक्रमे कुर्वेऽपि अनुद्रुत एवेति ध्वनयितुं 'विभा-
पायेरदिक् ख्रियाम्' इति स्वार्थं सप्रत्ययः । इनादेशः 'आयनेयी-' इति सूत्रेण ।
दयितानां भक्तानां या आतिस्तां स्वयं जुपते इति कमेष्वण् । 'यदा यदा हि धर्मेष्य'
इति स्मृतेः । भक्तानुप्रहर्थमवतारान् करोतीति भगवता व्यासेन निर्णीतलाव ।
हांसीं हंसः सूर्यः । 'भानुहंसः' इति कोशात् हंसस्येयमतिप्रकाशस्पा या पदवी तां
जग्राह । तमोह्यराक्षसयाढकलात् । 'पदवी सृतिः' इत्यमरः । कथंभूतां पदवीम् ।
बुधैः पण्डितैरार्दितां प्रार्थिताम् । 'अर्द गतौ याचने च' । भीवादिको धातुः । 'बुध शूद्धौ
पण्डितैरेऽपि' इति सामान्यकाण्डे । 'हरिक्षन्द्रो रन्तिदेवो उञ्जुरूसि शिविर्बलिः । व्याधः
कपोतो बहवो खश्वुचेण ध्रुवं गताः ॥' इति भागवते परोपकारस्यातिवर्णनात् । स्वयं
सुखस्तान् महर्पान् तुष्टावेति ध्वन्यते ॥' अथ नलपक्षे व्याख्या—लक्ष्मणो लक्ष्मीवान्
स एकं मारीचमादुदुवद् तेपां सगानां मध्ये इति प्रकरणमेव । 'शेषे' इति लक्षणं चाधि-
कारथ । मरीचिमिव्यातं मारीचम् । दीपिकोऽण् । व्यासेऽयं सुवर्णमणिकान्तिभ्राजिण्ण-

ब्रह्मण्डलप्रथानलात् अभ्यधाविष्ट । किंभूतः । उग्रतेजाः । परे तु नेशुः । पलायन्ते
इति भावः । अथो पलायनानन्तरं नीचीनदेहः नीचीनो वामनीभूतो देहो यस्य सः ।
कपटेन ग्रहीष्य इति बुद्धा निश्चिल दयितार्तिजोपो दमयन्तीतो या आर्तिस्तजोपः
अपारकामवाधाव्याप्तदेहः कथनात्रार्थं सहायं कुर्यादिति समालोच्य हंसानां हंसस्य प्रधा-
नस्य वा तस्यैव पदवीं सराणि जग्राह । मार्गरोधाद्वस्तेन जग्राहेत्यर्थः । ब्रह्मप्रेरितः
सोऽपि जगृहे । अन्यथा कथं गृह्येत । कथंभूतां पदवीम् । बुधार्दितां पण्डितैर्दितां
वाधिताम् । विद्वामनिग्रहस्य साधूनामनर्हितलात् । ‘अर्द हिंसायाम्’ चौरादिको धातु-
वैध्यः । क्तप्रत्यये द्वयोरेव तुल्यं रूपम् । तदेव छन्दः ॥

वैदेहमाश्रित्य पर्तिवरोद्धूं यज्ञार्थकेतं प्रसुमानयन्तम् ।

निमन्त्रितं धीरवरस्तदानीं विवाहचेता जनकास्पदं तत् ॥ ९ ॥

रामपक्षे—धीरवरः पण्डितश्रेष्ठो विश्वामित्रः तं प्रभुं तज्जनकास्पदमानयत् । प्रसि-
द्धार्थस्तच्छब्दः काव्यप्रकाशो व्याख्यातः । तत्प्रसिद्धं जनकास्पदं मियिलापुरमानयत्
प्रापयामास । किं छत्वां । पर्तिवरोद्धूं यज्ञार्थकेतं वैदेहमाश्रित्य पर्तिवरा स्वयंवरा सीता
तस्याः सकाशात् उद्धा अधिकं शोभा यस्य सः । साक्षालक्ष्मीः पृथ्वीतः प्रादुर्भूता
यस्य यज्ञवाटे इति प्रतिष्ठाधिकर्यं तदवधि तस्यासीत् । ‘पर्तिवरा च वर्या च’ इत्यमरः ।
तदानीमेव कौशिकनिमन्त्रणार्थं जनकेनागतं यज्ञायायं यज्ञार्थस्तावशः केतो निमन्त्रणं
यस्य सः । ‘केत श्रावणे निमन्त्रणे च’ । चौरादिको धातुः । केतनं केतो भावे घञ् ।
तं वैदेहम् । विदेहानां देशानां राजा वैदेहो जनकः विदेहस्य द्युवापस्य पुमान् इति वा
वैदेहः । आश्रित्य पूजया योग्यया संसेव्येत्यर्थः । ‘श्रिन् सेवायाम्’ । ‘पठर्धा भवन्ति’
इति श्रुतेः । अतः पूर्वकाले क्त्वो त्वप् । कथंभूतं प्रभुं रामम् । निमन्त्रितम् । नितरा-
मर्थेषु मन्त्रिता यस्य स इति बहुवीहिः । ‘गोत्रियोः-’ इति हस्तम् । कथंभूतो धीर-
वरः । विवाहे चेतो यस्य सः । रामलक्ष्मणयोर्विवाहो जनकपुर्या द्वुतं स्यादिति चिन्ता
यस्य स इति ॥ अथ नलपक्षे वर्णनम्—धीरवरः तं प्रभुं वैदेहं यज्ञार्थकेतमानयत् ।
‘धीरः पण्डितमन्दयोः’ इति धरणिः । तेषु श्रेष्ठो नैपथः कार्यं प्रभुं समर्थम् । कार्य-
शब्दोऽन्याहार्यः । यथा क्रियतामिलत्र कर्ता स्वयमाक्षिप्यते तथात्रावसेयम् ।
क्रियाकारकसंवन्धस्य नित्यसंपृक्तलात् । वीनां पक्षिणां देहाः विदेहाः । विदेहानां
हंसानामीशो वैदेहः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । ‘शेषे’ इति वाण् । ‘विविष्किरपतत्रयः’ इत्य-
मरः । तं हंसराजं यज्ञार्थः पञ्चमहायज्ञार्थस्त्रैवोद्याने स्थानविशेषे रचितोऽभूत् ।
केतः स्थानम् । ‘कित निवासे रोगापनयने च’ । भवादौ धातुः । ततो घणि रूपम् ।
निवासे स्वार्थं सन्विधानं नाकार्षीत्, अतः सन्न । कथंभूतं तम् । पर्तिवरोद्धूं पर्तिवरा
स्वयंवरा दमयन्ती तस्या उद्धा अतिशयितः प्रकाशो यस्मात् । ‘त्वयोग्या अभूतपूर्वा
दमयन्ती अस्ति । तदर्थमहं घटिष्ये’ इत्याकारकः प्रकाशो हंसादेव नलस्य समजनिष्ठः ।
मुनः कथंभूतम् । नितरां मन्त्रितम् । नितरां मन्त्रिता गुसपरिभाषणं यस्य सः । ‘चतु-

काव्यमाला ।

श्रीहरदत्तसूरिविरचितं
रौघवनैपधीयम् ।
सोपज्ञव्याह्यासमलंकृतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभियन्द परात्मानं शुं शिरं च गुरुनपि ।
विवरेणीमि श्रीरामनैपधीयं निजं हरः ॥

विशिष्टिष्ठानारपरम्पराप्राप्तश्रुतिमूलकशिष्यदिक्षादक्षमालिकोदामसमुच्चयीजक-
द्यपावतारभगवतिपृच्छणोदारणरूपमङ्गलाचरणं पीरस्त्यपुण्यस्त्रोक्तवनदिमप्रन्यकारः
पर्यगुम्फीत् ॥

दशरथ इति नामा चीरसेनः क्षितीशः
क्षितितलविवुधानां वन्दथुः प्राप्नभूत ।
गुरुकविवुधजोपः सामृतो नारदात्मः
सति नरपतिरले मर्त्यलोकोऽप्यनाकीर्त् ॥ १ ॥

न तु मङ्गलस कियद्वात्यं भवतीलपेक्षायामाह—आशीर्वदमस्किया यस्तुनिर्देश इति
त्रिपा । अत्र यस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलं वितायते । अत्र पदे मालिनीशृतम् ।
मनौ मित्रे इति न गणस्य । मिश्रत्वम् । नातः परमसौख्यकृदतो न दूयप्रक्षेपः ।
‘दो धः सौख्यम्’ इति श्रीनारायणमहारिकायां दकारस्य पूर्वन्यासः । पैग्नलादा-
द्यस्य व्याचष्टे सः । अवर्णात्संपत्तिर्भवतीति अकारब्यामिथ्रदकारपाठः । किमेतावता

१. अवं हि हरदत्तसूरिर्गंगोशोपज्ञवशकरात्मज आसीदिति चरमपयतोऽवगम्यते.
देशकालौ तु न शायेते. तथापि वैयाकरणसिद्धान्तकोमुदीप्रणेतृश्रीमद्भौजिदीक्षितस्य नामो
‘दीक्षिताः’ इति पदेन लेखसोपलम्भात्तोऽवाचीन इति तु गम्यते. २. अस्य च का-
व्यस्य पुस्तकमेकमेव श्रीकश्मीरनरेशपुस्तकालयतः पश्चनददेशीयनिधविद्यालयाध्यक्षवि-
द्वरश्रीयुवस्टैन (Dr. M.A. Stein) महाशयानामुद्घोगेन प्राप्तम्. पुस्तकठि-
खनकालसु—‘आकाशाश्वायादिचन्द्रे (१७४०) शके कृष्णश्रोदशीन्युते भौमकंनकश्रेष्ठ
श्लिखव्येमवद्भः ।’ इति स्फुटमेव लिखितः.

कर्णस्य मन्त्रस्य व्रज्ञाप्यन्तं न गच्छति' इति धृदस्यतिः । 'भवति गुप्तपरिभाषणे' धातुः । किं कृत्वा । ईपदाभिल । पूर्वं प्रहणानन्तरं क्षणं तत्र स्थित्वेतर्थः । कथंभूतं यज्ञार्थ-
केतम् । तत्प्रसिद्धं जनकास्पदं पितुः स्थानम् । वीरसेनेनैव पित्रा पूर्वं पाठहोमादि-
पद्यज्ञार्थं तत्र रचितसित्यर्थो व्यज्ञयः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोश्पजातिच्छन्दः । अतो
व्रज्ञमरालादद्वृतादैवान्मद्विवाहघटनं स्वादिति चेतो यस्य स इति गूढो व्यज्ञयः । इदं
नलविशेषणं वोध्यम् ॥

सत्तर्कवामास्पदमिद्वतेजाः प्रयाय पूतां तनुमाचचार ।

परिच्छदस्य प्रगुणो नलो यो वाचंयमस्यास्य पराभिसारी ॥ १० ॥

रामपक्षे—इद्वतेजाः अस्य वाचंयमस्य परिच्छदस्य पूतां तनुमाचचार । इदं थीसं
तेजो यस्य स इद्वतेजाः ताद्वारो रामः । 'वाचंयमपुरेदरी च' इति सूत्रेण निपातितो
मुनिवाचकोऽयम् । 'तपसी तापसः पारिकाही वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'परिच्छदः
परीवारः' इति द्वैमः । पापाणभूताहल्याया मुनिशापेन पवित्रां तनुमकार्यात् । आचरति
कृनर्थे । 'अनुतिष्ठसाचरति' इति भष्टमलक्षोशे । न्यायशास्त्रकारकलात् प्रमाणादिपो-
दशपदार्थनिरूपकलात् । (सत्तकों गीतमः) तस्य वामा अहल्या तदास्पदं पापाणीयस्या-
नमिति तात्पर्यार्थः । तत्पदमधिष्ठाय चरणरजःकर्णेरिति व्यञ्यते । देवविषयरतिः कवे-
र्व्यञ्या । उत्तमकाव्यलक्षणं काव्यप्रकाशे । कथंभूतो रामः । प्रगुणः सरलाशयः । 'ऋ-
जावजिह्वप्रगुणौ' इत्यमरः । पुनः कथंभूतः । अनलः । 'अलं भूपणपर्यासिवारणेषु' ।
अलतीति अलः । नालः समर्थो यसात् । भक्तातुप्रहाविसमर्थः इति यावद् । पुनः
कथंभूतः । पराभिसारी परेषु प्रलहादादिपु अभि समन्तात्सरतीत्यग्निसारी । 'पूराना-
त्मोत्तमाः पराः' इति त्रिकाण्ड्याम् ॥ नलपक्षे तु—**इद्वतेजाः** सत्तर्कवामास्पदं प्रयाय
पूतां तनुमाचचार । इदं तेजोविशेषयुक्तलात् यस्य स इति वहुत्रीहिः । सीर्वर्णतनुलात्
विरचियानलतात् । तपा हंसः । पटपुटीति चुरादी दण्डके तर्कमापार्थः । सन् तकों
भाषा संस्कृतरूपो येषां ते च ते वामा रमणीया वित्रा । 'वामौ यल्लुप्रतीपौ द्वौ' इ-
त्यमरः । 'विपरीते मुन्दरे च वामो वामा तु योविति' इति संसारावर्तेः । वेषामास्पदे
स्थानं यज्ञमन्दिरं गत्वा पूतां पवित्रां तनुमाचचार अकार्यात् । होमधूमविप्रदर्शनादिना
तनोः पवित्रत्वं शालायां सर्वेषां भवति । यतः—यो नलः पराभिसारी अस्य वाचंयमस्य
परिच्छदस्य बुद्धिपरिकल्पितस्य प्रगुणः सोऽयं राजहंसस्तुतुं पूतामाचचारेत्यन्वयः ।
प्रवर्णिता गुणा येन सः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति वार्तिकवचनेन यहुत्रीहिर्भेद्यः ।
वाचंयमो भक्तिरस्येतत् । यृद्वलात्प्राक् यृद्विनैर्दद्यते । वाचंयमभक्तस्यास्य नलस्ये-
स्यन्वयः । तिरथामयं दीत्ये सर्वोपहसनीयः स्यात् इत्यं निविन्द्य रहस्यमेदभिया वि-
विक्ते भवत्वमकार्यात् । तत्रैव यज्ञशालायां गत्वा ग्रोक्तवान् ॥

प्रयासेनेति चेत् । 'थक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिशृङ्खला' इति ग्रन्थकृत्परमफल-
ग्रासिः, आनुपग्रित्वेन श्रोतृणां पाठकर्तृणां च कलातिशायनं बोभवतीति । प्राक्
दशरथ इति द्वितीशी वभूव । कथंभूतः । वीरसेनः वीरा सेना यस्य चः ।
'शूरो वीरथ विकान्तः' इत्यमरः । त्रिलिङ्गोऽयम् । 'गोक्षियोः-' इति हस्तः । 'त्रियाः
पुंवत्' इति पूर्वस्य हस्त(पुंव)त्वम् । 'शूर वीर विकान्ती' चौरादिकौ धातू । पचा-
यच् । 'पृतनानीकिनी सेना' इति शब्दार्णवः । रणनिवर्तिनी सेनेति ध्वनितम् ।
तथा स्मृतिथ—'द्वाविमा पुरुषौ लोके सूर्यगण्डलनेदिनौ । परिग्राद् योगयुक्तश्च रणे
चागिमुखो हृतः ॥' वग्नवेत्यत्र 'वा पदान्ते' इति गुरुतम् । पुनः कथंभूतः । क्षितितल-
विवृधानां वन्दश्चुः । क्षितितले विवृधा इव व्राद्याणाः । 'धाथ्रमोऽत्मी द्विजात्यप्रजन्मभूद्दे-
ववाढवाः' इति कोशः । रूपकालंकारः । 'उपसितं व्याघ्रादिसिः चामान्वाप्रयोगे' इति
समासः । तेषां प्रिणाणां वन्दथोर्नमस्कारकर्ता त्तोता च । 'वदि अभिवादनस्तुलोः'
इति अर्थद्वयनिर्देशात् । 'शीङ्गपिरुगभिवन्दिजीविप्राणिभ्योऽऽतुः' वन्दतेरनेन सूत्रेणा-
शुप्रत्ययः । यदा कर्तरि तदा त्तोता नमस्कर्ता च ज्ञेयः यदा कर्मणि तदा खुल्लो न-
न्तव्यथेति भावः । कर्मणि पट्टी । क्षि निवासगल्लोः । क्षियनित भूतान्वस्यामिति संज्ञायां
क्षिन् । वयोह्नपादीनां न हि सर्वेषां नम्रत्वं जायते इति विशेषोक्तिरलंकारः । साकूतस-
वेविशेषणलात्परिकरथ । विवृध इति । 'इगुपथज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । कृद्वहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । पुनः कथंभूतः । गुरुकविवृथजोपः । 'कृग्रोह्य' इति कु-
प्रत्ययः । गृणाति हितं शिष्यायेति गुरुः । गुरुथ कविथ विवृधथेति द्वन्द्वः । जोपणं
जोपः । तेषां जोपणं यस्य स इति वहुवीहिः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । 'हलथ' इति
घव् । कर्तरि कप्रत्ययप्रसङ्गात् । गुरुवेशिष्टः, कविर्वाल्मीकिः, तुवः पण्डितजनः । जा-
ल्याख्यामेकलम् । तेषां निल्यसेवकः । पुनः कथंभूतः । सामृतः । अमृतेन सह वर्तत इति
सामृतः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्र सः । 'अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषपयोः' इत्यमरः ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले धृते' इति मेदिनिः । यज्ञशेषभुग्निति तात्पर्यार्थः । पुनः
कथंभूतः । नारदाद्यः । नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । तस्मै ददतीति
नारदा दानशौण्डात्मैः सभायामाद्यो युक्त इत्यर्थः । यत्सर्वास्यानसभायां महोदारा एव
प्रिया आसन् । न तु कृपणाः । नामग्रहणस्यापि तेषां धर्मेशास्त्रे निषिद्धत्वात् । 'भात्म-
नाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाऽज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥' इति
स्मृतिः । तस्मिन् नरपतिरन्ते सति मर्त्यलोकोऽप्ययमनाकीर्त । 'रत्नं स्वजातिशेषेऽपि
वले सलिलकानने' इति तार्तीयकवचनम् । नाक इवाचारीद् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्षिप्
चा वक्तव्यः' इति क्षिप् । 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुलम् । छड् । न हि मर्त्यलोकस्य स्वर्ग-
साम्यं जातु भवति वैधम्यात् । तत्रस्यानां साधम्ये सत्युपमा घटते । व्यतिरेकथ कुतः
स्यादित्याशङ्कायामाह—लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्स्वर्गस्य साम्यं भवत्येव खर्गे गुरुवृह-
स्पतिः । कविः शुक्राचार्यः । द्वुधो ग्रहश्चान्द्रिः । अमृतपानं तेषाम् । नारदो देवर्षिरपि

विदेहराजः पुरमच्छगत्य दत्तार्थकः सर्वसमक्षमेपः ।

हिरण्मयीं रत्नविचित्रितां तां ननन्द निःशेषपतद्विहाराम् ॥ ११ ॥

एष विदेहराजस्तां पुरमच्छगत्य ननन्द । विदेहानां हंसानां राजा । टच् । स पुरं यज्ञागारमगात् । ‘अगारे नगरे पुरम्’ इत्यमरः । यज्ञागारसंमुखं गत्वा । अच्छगत्येत्स्यार्थः । ननन्द जहर्ष । कथंभूतः सः । दत्तार्थकः सर्वसमक्षं सर्वेषां प्रत्यक्षं विरचिवाहनमिति क्षमापयित्वा विमोच्य पूजितलात् दत्तोऽर्थो यस्मै । चतुर्थ्यर्थे वहुत्रीहिः । कथंभूतां पुरम् । हिरण्मयीं खण्णमयीम् । रत्नैर्मणिक्यादिभिर्विचित्रिताम् । पुनः कथंभूताम् । निःशेषपतद्विहाराम् । निःशेषाः सकला ये पत्रिणस्तेषां रमणं यस्यां सा ताम् । पुरशब्दस्य छीलिङ्गत्वात्पूशब्दोऽत्र ऊर्ध्वः । द्वितीयायां तस्य रूपम् । ‘पूरगारे च न-गरे’ इति हैमः । अथ श्रीरामपक्षे—एष विदेहराजः पुरमच्छगत्य ननन्द जलहाद विदेहानां रांद विदेहराद तस्य पुरं मिथिलामच्छगत्य संमुखं गत्वा ननन्द । कथंभूतः । सर्वसमक्षं दत्तार्थकः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् समासान्तः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्धः’ इत्यमरः । कथंभूतां पुरम् । हिरण्मयीं खण्णपञ्चाम् । पुनः कथंभूताम् । रत्नैर्मणिभिर्विचित्रिताम् । विस्याधायिनीम् । पुनः कथंभूताम् । निःशेषपतद्विहाराम् । संपूर्णाः पतन्तः पक्षिणः पिकादयस्तेषां स्फीता समत्वाद्विहारः कीडा यस्यां सा । यद्वा अविद्यान्वकारग्रस्तपतञ्जनज्ञानोपदेशरूपमार्तण्डप्रकाशद्वारा तेषां ब्रह्मानन्दाख्यादो यस्यां सा । मोक्षधर्मादौ जनकमहाराजवृन्दस्य तादृशवर्णनस्य भारतादौ प्रसिद्धत्वात् । उपजातिच्छन्दः ॥

विना वभाषे कुहकं सवान्ते तपस्त्विना क्षोणिपतिर्विनीतः ।

कोदण्डमश्यं परिदर्शयिंस्त्वं रामाय तोषं खलु लप्स्यसे मे ॥ १२ ॥

श्रीरामपक्षे—तपस्त्विना सवान्ते कुहकं विना विनीतः क्षोणिपतिर्विनीतः । ‘यज्ञः सबोऽध्वरो यागः’ इत्यमरः । सवान्ते यज्ञान्ते । ‘कुहको नटविद्याज्ञे कुहकं कुहना छले’ इति मेदिनी । तपस्त्विना विश्वासित्रेण । ‘असायामेधास्वजो विनिः’ । तपःशब्दाद्विनिप्रत्ययः । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति मत्वम् । अतो रुत्वं न । ‘विनीतं शिक्षिते नम्रे’ इति हैमः । विनीतो नम्रः क्षोणिपतिर्जनकः वभाषे उक्तः । किमिति । हे राजन्, रामाय अश्यं ‘कोदण्डधनुर्माहेश्वरं परिदर्शयन् त्वं मे । पञ्चम्यर्थे शेषे पष्ठी । मत्तः तोषमानन्दं खलु निश्चयेन लप्स्यसे प्राप्स्यसि । संशयो नास्ति खलुशब्दार्थः । माहेश्वरस्य चापस्याय्यत्वं श्रेष्ठत्वं वर्तते । येन खयंवरे राजानः सलज्जाः स्वान् गृहान् गताः । रामस्तु तादृशधनुरारोपणे योग्यः समर्थत्वात् तत्र दुहितुर्वरस्त्वमपि परमानन्दं प्राप्स्यसि नान्यः कथिद्योग्य इति भावः । तत्र कपटं विना परमर्षिरुभयोर्हितं विधातुं प्रावर्तिष्ठेति ध्वनियुं कुहकं विनेति पदं प्रायुक्तः ॥ अथ नलपक्षे विवृतिः—सवान्ते । ‘षुज् अभिषवे’ । ‘पीडनं सुरासंधानं चाभिषवः’ इति दीक्षिताः । निग्रहान्ते सोचने कृते सुखोपविष्टेन,

तत्र विजृम्भते । एवमत्रापि सर्वं ग्रियते । एवं सति सर्गसामग्रीसाकलावच्छेदाभावादशरथे सति शब्दलेपोपमालंकारो विलसतीति विदांकुर्वन्तु सहदयाः । ‘वादेलोपे समादे सा कर्मधारक्यन्ति क्यदि । कर्मकत्रोर्णमुल्येतद्विलोपे किष्म समासगा ॥’ इति काव्यप्रकाशो निरूपितम् ॥ इदानीमत्रैव पये चमत्कारधारामपारां वर्षेती नलकथामपि कविरवातीतरत् । एवं सर्वत्रापे वोतरिष्यति कलेण । नलपक्षे इति योजनिका—प्राकृ वीरसेन इति क्षितीशो वभूव । प्राकृ कृतयुगे । नाम्रेति ‘प्रकृत्यादिभ्य उपर्चंष्ट्यानम्’ इति तृतीया । ग्रायतेऽभ्यस्यते इति नाम । ‘नामनृसीमन्’ इत्यादिना सूद्रेण निपालते । वीरसेननामा नलस्य पिताभूत् । क्षितेरीशो राजा । कथंभूतो वीरसेनः । दशरथः दशसु दिक्षु रथोऽत्याहतो यस्य स इति वहुवीहिः । यद्वा ‘दद्यि दर्शनाहृनयोः’ इत्याकुस्मीयो धातुः । दसेत्येके । शसयोरमेदादर्ढंकारशाखे । दशः शत्रुदंशको रथो यस्य स इति वहुवीहिः । दसेः पचाद्यन् । ‘अनित्यप्यन्ताद्वारादयः’ इत्युक्तत्वात् । यद्वा ‘देनातिकामति’ रथेनातिकामति रथयति दशानां दंशकानां कुटिलानां रथेनातिकामक इत्यर्थः । दशानां ज्ञानकमेन्द्रियाणां रथः प्रवर्तक इव मनसः सारायित्वात्राधात्यम् । साक्षान्मनोरूप इवेति रूपकम् । यद्वा दानं दः । धनर्थं कविधानम् । दानं रक्षणं वितरणं वाद्यन्ति कश्यन्ति इति दशा दैत्यराक्षसाः । तद्वधको रथो यस्येति धर्मण्युप् इति फलितोऽर्थः । देह रक्षणे । डुडान् दाने । द्वौ धातू वर्तते यतः । तथा शुहः शुमतिः, जातूकर्णोऽभूदस्य कविः, शुधः शाश्वत्याख्याता पण्डितस्तेषां जोपः सेवनं यस्य स इति । नलपक्षेऽप्यन्यत्समानमिति ॥

रामोऽभिरामः सनलः प्रतीतः पुत्रोऽभवत्स्य सुसत्यसंघः ।

सलद्विष्णुः सद्व्रतः सशत्रुहा चतुर्विधत्वं गतवानिवैकः ॥ २ ॥

तस्य रामः पुत्रोऽभूत् । कथंभूतः । सलद्विष्णुः सद्व्रतः सशत्रुहा । ह थावर्धम् । वेति निश्चये । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इति विश्वः । एकः । ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इति श्रुतिः । रामहृदये ‘रामं विद्धि परं ब्रह्म’ इति वचनात्परमात्मस्तम् । व्यासवाङ्मानां शिरोधार्यत्वात् । चतुर्विधत्वं गतवान् । ब्रह्म मायाशबलं जगदुपादानकारणम् इति वेदान्तिरादान्तः । ‘न घटत उद्धवः प्रकृतिपुरुषयोरुभययुजा भवन्त्यसुचृतः’ इत्यादि वेदस्तुतिवचनं च । एवं सति आत्मानं च्यूष्येकं चतुर्धास्यादिति भावः । वास्तवमेकत्वं गतोऽपि भगवानवतारे कल्पयन् भूमारहरणार्थं तावद्वा ददृशे । कथंभूतो रामः । अभिरामः सुन्दरः । ‘नैगमी द्वौ, वले रामो नीलचाहसिते त्रिषु’ इत्यमरः । अभिः परितोभावे वर्तते । पुनः कथंभूतः । सनलः । ‘पणु दाने’ तानादिकः । पः सः । सन्वन्ति विप्रेभ्यो ददति हिरण्यं ये ते सनाः । पचाद्यन् । आकृतिगणत्वात् । तान् लाति स्वीकरोतीति संभावनायाम् । सनलः । आतोऽनुपसर्गें कः । यद्वा । सनिरध्येषणासत्कारपूर्वको गुरुर्विद्यापारः । सनिर्कुर्वन्ति सनयन्ति ते सनाः टिलोपः । तान्

१. रामपक्षे ‘गतवान्द वैकः’ इति मूलपाठः प्रतीयते.

अत एव अतपस्तिना संतापरहितेन विना पक्षिणा हंसेन । ‘संतापतपसोत्तपः’ इति हैमः । कुदृकं विना छलं विना सलं राक्षि दृष्टा विनीतः क्षोणिपतिर्नेत्रो यमापे कथितः । किमिति । अध्यं वन्धनं दण्डं परिदर्शयन् त्वं कोऽसि । ‘अस्तिर्भवन्तीपरः [शृङ्खः पृष्ठः]’ इति अप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ‘गम्भते’ इति भाष्यकाराः । अतोऽस्तीति स्याम् भेव संनिधत्ते । मे मत्तः यद्गु रामाया अयः प्रासिर्यसात् स प्रासिरूपथासौ तोपथ तं मत्तो लप्सते । ‘अय गती’ भौवादिको धातुः । परन्ये कविधानम् । ग्रन्थवाहन-लादेवं पीडाकरः कोऽसि । एतद्योजनं भम तदागतः । दमयन्ती सत्पर्णी मदूचनेन भवित्रीति भावः । उपजातिवृत्तम् । अकुदृकं यथा स्यात्या विनीतः क्षोणिपतिर्नेत्रो यमापे इति ॥

स्फीतेन राज्येन न मोदमेषि कोशेन पूर्णेन न वाहनेन ।

यथेमकेन व्यतिपातिना पुरा प्रयाति नूनं गुणवान्भवन्मवान् ॥ १२ ॥

रामपक्षे—हे राजनीति अध्याहियते । त्वं स्फीतेन राज्येन मोदं हर्षं नैषि न प्राप्नोषि न प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लद्द भविष्यति । तथा पूर्णेन कोशेन नैषि न प्राप्नोषि । तथा वाहनेन नैषि यथा गुणवान् भवन् भवान् व्यतिपातिना इमकेन पुरा हर्षं प्रयाति प्रयास्यति स्फीतेन वहुना । ‘मुद हर्षे’ मोद इति धन् रूपम् । क्षोशोऽर्थस्यमूढः । ‘सर्वं स्याद्वाहनं यानम्’ इत्यभिधानकोशः । गुणशब्दात्रप्रशंसायां मतुप् । भवित्वा भू-धातोः शतुग्रलयः । भवान् पूज्यार्थं युप्मच्छब्दार्थेऽव्यरीयते । व्यतिपातेर्णिः । प्रति-सर्वियोग्यपराकमक्रेत्यर्थः । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारयोतकः । इमकेन कुमारेणा-प्यमुनेत्यर्थः । ‘हस्ये’ इत्यर्थं अकच् सर्वेनान्नः । प्रयाति प्रयास्यति । पुरेत्यासने भवि-ष्यति काळे धनुर्भज्ञानन्तरभिति ध्वनितम् ‘गावत्तुरानिपातयोर्लद’ इति भविष्यदर्थे लद्द वोध्यः ॥ अय नलपक्षे व्याल्यानं दर्शयति—यत्तदीर्नित्यसंवन्धात् ‘तथा’ इति व्य-क्षिप्यते । हे राजन्, गुणवान् सत्यशीलदयाक्षमार्जयादिगुणयुक्त भवान् त्वं यथा इम-केन पुरःस्थितेन हंसेन व्यतिपातिना ग्रन्थवाहनसात् आकाशे विशिष्टेभ्योऽसि धनि-कमुदीयमानेन स्फीतेन न कोशेन न वाहनेन नन्दिष्यति । ‘पात रद्द्यने’ । ‘पाते निपातथादिनाशयोः’ इति हैमः । व्यतिशब्दोऽतिशायनयोतकः । मां विद्युज तथ कार्यमद्दं कर्ता । त्रिषुप्जगत्योरुपजातिः । ‘इत्थं किलन्यास्वपि मिथितामु सरन्ति जातिध्विदमेव नाम’ इति चननप्रामाण्यात् । ध्वनिकाव्यमुक्तमं दर्शितम् ॥

उदीरितोऽसाविति तेन शान्तो विद्युष्वानैशपरं विलोक्य ।

खगग्रहाभ्याग्रहणं चिकीर्षुः पौखं त्वरावत्तदुपाजहार ॥ १४ ॥

रामपक्षे वर्णनम्—तेनोदीरितः शान्तो जनकः इत्यसी पौर्णं विद्युष्वान् । किं कृत्वा । ऐशपरं विलोक्य ऐशं भादेश्वरं धनुः तत्परं रामं विलोक्य । किं चिकीर्षुः । खगग्रहाभ्याग्रहणं चिकीर्षुः खगान् वाणान् गृह्णति इति खगप्रहृं धनुः तेषां प्रहो ग्र-

लाति गृह्णाति इति तादृशः । उदारप्रिय इति भावः । पुनः कथंभूतः । प्रतीतः । ‘ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽमिजातसु कुलजे जने’ इति कोशः । ख्यातो दिक्षु लोकत्रये । पुनः कथंभूतः । सुसत्यसंधः । अतिशयेन सत्यसंधः सत्यप्रतिहः । ‘संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा’ इति तार्तायिके । ‘सत्यतीव च निर्भरे’ इति च । ‘रामो द्विर्नीम भाषते’ इत्यध्यात्मरामायणे । अन्यसत्यवद्य(क)ैलक्षण्यं ध्वन्यते सुशब्देनेति वोध्यम् । पुनः कथंभूतः । सलक्ष्मणः लक्ष्मणसंज्ञभ्रातृसहितः । पुनः कथंभूतः । सद्गुरतः प्रशस्त-भरतभ्रातृक इत्यभिप्रायः । सन्भरतो यस्य स इति वहुव्रीहिः । पुनः कथंभूतः । सश-त्रुहा शत्रुप्रभ्रातृसहितः । ‘वोपसर्जनस्य’ सहस्र सः । गुरुरेव प्रीणन् एवं गुणवत्ता तेषां निहृष्य तादृशि नामानि चकारेत्यर्थः । दशरथस्य लोकपाला इव चत्वारः पुत्रा अभूवन्नित्यर्थः फलितः । रमु कीडायाम् । ‘अकर्तरे च कारके संज्ञायाम्’ इत्याधिकरणे घन् । पद्मपुराणे—‘रमन्ते योगिनो द्यस्मिन्नियानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥’ इति । काश्यां तारकोपदेशमन्त्रोऽप्ययमेव वोध्यः । भगवानपि य-त्पुत्रत्वमद्भीचके तस्य दशरथस्यापि गुणवत्तां वर्णयितुं पारयेदित्यपि ध्वन्यते । ‘इदमु-क्तममतिशयिनि व्यङ्गये वाच्याध्वनिर्वृद्धैः कथितः’ इति भरतपिंसूत्रं साक्षादेवंरूपमुत्तमं काव्यम् । रसानुगुणा एव वर्णा गुम्फिताः ॥ नलपक्षे इत्यम्—तस्य वीरसेनस्य नलः पुत्रोऽभवत् । खदादीनां बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकलात् । ‘तस्येदम्’ इत्यादि ज्ञापकात् तच्छब्दः प्रसिद्ध्यर्थकः । त्रैलोक्ये प्रसिद्धः । ‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थस्तच्छब्दो यच्छ-ब्दोपादानं नापेक्षते’ इत्युक्तं काव्यप्रकाशो । कथंभूतः । रामः । ‘रः पावके च तीक्ष्णे च रा: स्मृतः खण्णवित्तयोः’ इति विश्वः । रः पावकममति सेवत इति रामः । सदाहिता-मिरिति तात्पर्यार्थः । ‘अम गत्यादिपु’ । ‘गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन ग्रहः’ इति दीक्षिताः । अमतेः पचायच् । पुनः कथंभूतः । अभिरामः सुन्दरोऽर्थर्थं प्रतीतो हसन्मुखः । ‘ख्याते हृष्टे’ इति कोशे तथा दर्शनात् । ‘प्रतिपूर्वादिणः कर्तरै ज्ञः’ । ‘सं-पूर्वाद्वात्र आतश्चोपसर्गे’ इति कर्मण्डः । ‘लक्ष्मीवांलक्ष्मणः श्रीलः’ इत्यमरः । अमात्यादि-भिर्लक्ष्मीवद्विर्युक्तः इत्यर्थः । पुनः कथंभूतः । सद्गुरतः विभर्तीति भरः । ‘हुभृज् धा-रणपोषणयोः’ तस्य भावस्त्वतलौ । प्रकृतिजन्यवोधप्रकारसत्त्वायर्थः । सतां साधूनां पोषकता यस्य स इति वहुव्रीहिः । उपसर्जनहस्तलम् । ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति विक-र्त्पस्तु कथ्येव । असाधुपोषकत्वं धर्मशास्त्रे प्रस्ताख्यातम् । तथा च योगीश्वरः—‘भक्ता-वकाशाश्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्ता चोरस्य वा हनुर्जानतो दम उत्तमः ॥’ इति । अत एव ‘अदान्तान् दमयेत्’ इति गौतमस्मृतिः । शिष्टपालनं च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवतीति विज्ञानेश्वरः । सर्वत्र सभङ्गाभङ्गशब्दश्लेषोपमालंकारः केषुवित्पदेषु प्रकृ-तिप्रत्ययश्लेषः । शास्त्रान्तरसंवादित्वेन निर्दृष्ट्यत्वं सर्वम् । साकूतविशेषणत्वेन परिकरथ । संस्कृतर्थालंकारी या रसच्चनिश्चात्र वोध्यः । एकोऽपि नलो लक्ष्मणादिभेदत्रयमवगाह्य चतुर्विधत्वं प्राप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षालंकारः । ‘संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्’ इति

हरण यस्येति तस्याभ्याहरणं सभायां सर्वेसमक्षं यदानयनं तिगिकीर्पुः तत्कर्तुमिच्छुः । अथ त्वरावत्पौक्षं तद्दुरुपाजहार । सद्वाविका महप्रायाः पुरुषाः शीत्रं महता कृच्छ्रेण तिकटमानिन्युरित्यर्थः । पुंसां सगृह इत्यर्थं मत् प्रत्ययः । ‘तीर्पुंसाभ्यां नवुङ्गवौ भवनात्’ इति सूत्रेण । ‘वित्वरा संब्रगे’ । घटादेः पित्त्वादद् । अउन्तं तिगामेव । ईशः शंकरः तस्येदमैशं तत्परं यस्य स इति वहुवीहिः । इमकेनेति पूर्वप्रयादनुवर्तते । इमकं राममित्यर्थः । ‘अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः’ । इत्थं भाव्यं जागल्कम् । ‘धनाप्यकः’ इत्यत्राककारकस्येत्यनादेशाभावः । विश्वामित्रविशेषणे विधिविद्यते तेनेत्यस्य तर्मेशपरं विलोकयेति खण्डेये ॥ अथ नलपक्षे व्याध्यानमाद—तेन पक्षिणा शान्तोऽनलोऽसौ इति व्यद्ययेनोदीरितः । पण्डितस्तत्र विछुष्टवान् विसर्जने । किं कृत्वा । ईशानामिन्द्रादीनामपीशो ब्रह्मा । ल्यदादीनां तुदित्यपरामर्शकस्तात् ‘तस्येदम्’ इत्यनि तस्येदमित्यत्रेदंशद्वदस्येशार्थप्रतिपादनं वोद्यम् । स पर उत्तमो यस्य स इति वहुवीहिः ‘दरानात्सोत्तमाः पराः’ इति त्रिकाण्ड्याम् । विरचिराक्षोशं चरेशेन्ममानिष्टं स्यादिति शङ्खमानः । विलोकि विचारे द्रष्टव्यः । यद्यपि शालायां पूजित एवास्यात्पक्षी तथापि गच्छ यथेच्छमिति वाज्ञापितोऽभूदिति ध्वन्यते विचुष्टवानिति पदेन व्यज्ञते । किं चिकीर्पुः । नवग्रहाभ्याहरणं चिकीर्पुः खगग्रहो देसग्रहः तस्मादाद्वामुद्रेवाद्वौः तस्या आहरणं स्वीकारः आसमन्तादग्नीकारः । ‘दृणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाथनं च’ इति दीक्षिताः कौमुद्यां व्याचख्युः । ‘धक्कारो वासुदेवः स्यात्’ इत्येकाक्षरकोशः । ‘अहिंसास्यमस्तेयम्’ इति धर्मलक्षणम् । ‘न हिंसात्सर्वभूतानि’ इति श्रुतिः । ताठनादिवधान्ता हिंसा प्रोच्यते इति विचार्येत्यर्थः । सात्विकानामिदं गर्हितमिति भावः । ल्यरावत्पौस्तं तदुपाजहार । अदूरस्यो वायदेशं पुरुपसमूद्दस्त्वरावान् तच्चासनं विसर्जयत पक्षिण इत्येवंरूपं ल्युपाजहार । अधिकमा समन्तादग्नीचक्रे इति भावः । ‘उपोधिके च’ इति ज्ञापकादुपशब्दार्थवृत्तित्वं सिद्धम् । ततथ सर्वे विसर्जिता इत्यर्थः ॥

शरासनं वेगवशेन कृष्णा रामोऽभनक्तं जनकाङ्गुतप्रदः ।

विसिष्मिये भूपसमं पराक्रमं वीक्ष्यास्य मर्त्यावतरत्वमैष्ट ॥ १५ ॥

रामपक्षे—रामो वेगवशेन तच्छरासनं कृष्णाभनक् । कर्थंभूतो रामः । जनकाङ्गुतप्रदः । भूपसमस्य पराक्रमं वीक्ष्य विसिष्मिये अस्य मर्त्यावतारत्वमैष्ट इत्यन्वयः । रामो दाशरथिवेगवशेन जववशात् शरासनं कृष्णा आकृष्य अभनक् वभज । कर्थंभूतो रामः । जनकाङ्गुतप्रदः तदार्थर्थदः तं पराक्रमं वीक्ष्य । ‘शौर्योद्योगौ पराक्रमौ’ । ‘षिष्मइ ईपद्धसने’ । ‘विसमयोऽङ्गुतगर्वे स्यात्’ इति हैमः । अस्य वासुदेवस्य मर्त्यावतारत्वमैष्ट तुष्टाव । ‘ईह सुतौ’ । लुगिवकरणालुडि रूपम् । साक्षात्वारायण एवावतीर्णोऽन्न । ऐश्वरं धनुर्भक्तुं को वा समर्थो नारायणं विनेति भावः ॥ नलपक्षे—रामो नलः । ‘[नैगमीं द्वौ] वले रामो नीलचाहसिते त्रिषु’ इत्यमरः । अतिसुन्दररूपत्वान्नलस्यारण्यपर्वणि भारते

वर्णितलात् । चाह्वाची सर्वेत्र रामशब्दः कोशप्रामाण्यात् । पूर्वं वेगवशेन तं हंसं कृष्टा आकृत्य रागवेगात् शरासनम् । ‘शृं हिंसाया’ । ‘त्रहदोरप्’ करः शरः शुरु इति रूपाणि । शरो धधः । ‘अस गतिशीघ्रादानेषु’ । आदानं ग्रहणं वधाय ग्रहणम् । ‘ताड-नादिवधान्ता या सा हिंसैव प्रकीर्तिता’ इति मेदिनी । निप्रहाय ग्रहणमसनकृ मर्द-यामास । दूरीचकारेत्यर्थः । जातकाश्यः परनिग्रहोपर्हिंसालूपमेव विचार्य दूरीचकार तदित्यर्थः । अथ जनकाद्वृतप्रदं विशिनष्टि—जनानां काद्वृते आनन्दाधर्थेऽपि प्रददातीति जनकाद्वृतप्रदो हंसः प्रकरणालब्ध एव आधर्यं कृतवान् । ‘सुखशीर्षजलेषु कम्’ इति विश्वः । अथ भूपसर्म पराकर्मं दृष्ट्वा वीक्ष्य अपि च मर्त्यवतरत्वं मानुषावतारं हरि-मिव वीक्ष्य ऐट् । ‘ईडं लुतौ’ लहू । वर्णयामास । अवतरतो भावोऽवतरत्वं शत्रन्ता-द्वावे लप्रलयः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरेवोपजातिः ॥

अभिस्त्यया या दमयन्त्यपूर्वलावण्यमाजः प्रथितेह सीता ।

सा राजवक्रोचितसङ्गभीतान्नलेन राजीववनी यथैव ॥ १६ ॥

शतादिरानन्द उपैतु तृणं राज्ञः कुलं हंसकुलैरमान्यः ।

चक्रेण शक्रेण समस्य तस्य सोऽयं स्वकार्यव्यवसायसायः ॥ १७ ॥

रामपक्षे—अपूर्वसौन्दर्ययुक्तान् छीसमूहान् दमयन्ती कान्त्या तिरस्कुर्वती या सीता प्रथितास्ति राजवक्रा सा उचितसङ्गभीतात् प्राप्नोत्येव । केन का इव । नलेन राजीववनीव । ‘राजासौ रोहणीश्चियः’ इति कोशः । राजवद्वक्तुं यस्याः सा चन्द्राननेति फलितार्थः । ‘दमु उपशमे’ । हेतुमण्णवन्तः । ‘लावण्यं रामणीयकम्’ इति धरणिः । ‘विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोहृषाणि च’ । शतादिरानन्दस्तु कुलं पुरसुपैतु । कस्य । राज्ञः । किंभूतः । हंसकुलैरमान्यः । कथंभूतस्य राज्ञः । चक्रेण शक्रेण समस्य तस्य सोऽयं स्वकार्यव्यवसायसायः अस्ति । शतशब्द आदौ यस्य सः । उत्तरपदे आनन्दो यस्य स इत्यर्थच्छतानन्दो गौतमपुत्रो नः पुरोहितस्तत्राप्योध्यायां गच्छतु शीघ्रम् । किंभूतः । हंसकुलैरमान्यः । ‘हंसो भराले सूर्ये च न्यासमेषेऽपि कीर्तितः’ इति केशवः । ‘कुलं गोत्रे च संघाते कुलं जनपदे शृहे’ इति मेदिनी । हंसः सूर्यः कुलं येषां ते हंसकुलाः सूर्यवंशयाः तैर्न मान्यो यस्तात् । अथ वा एत भगवद्वासुदेवेनापि मान्यः । मान पूजायाम् । ‘चक्रं चानीकमत्रियाम्’ इति कोशः । कार्या ये व्यवसाया उदयमास्तेषां सायोऽन्तः । कार्येषु निष्ठितार्थं इत्यर्थः । सर्वधास्याधर्थस्य कर्तव्यलात् । ‘अन्तः खस्ये निकटे नाशनिश्चययोरपि’ इति हैमः । ‘उद्यमे व्यवसायः स्यान्तिश्चयेऽपि च पुंसयम्’ इति रन्तिदेवः ॥ अथ नलपक्षे व्याघ्रा—इह सीता । इः कामः, एहस इहसः सोऽस्यासीति-इहसी तामीता मनसा प्रपन्ना अतिकन्दर्पमवन्मूर्तिपनी लमेव मनसा प्रागेव प्राप्ता । ‘वीगति-’ इत्यत्रेकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते इति दीक्षिताः कौमुद्यामाहुः सर्वसंमतत्वात् । ततो निष्ठायाम् इति रूपम् ।

खरोधकः कार्णधनुर्विकृप्य खगेन सैन्येरुगम्यमानः ।

सत्यापकः क्षत्रियजित्वरस्य संस्रृष्टपात्रेन गर्म व्यतानीत् ॥ १४ ॥

रामपक्षे—क्षणियजित्वरस्य कार्णं भगुर्विरुद्ध्येकेन वाणेन तरीय
 सत्यापकः सत्यवचनकर्ता तेन परशुरामेण संसृष्टपात् सृष्टचरणः सन् ग
 अकार्पात् । सैन्यरशुगम्नमानः प्रिःसप्तहृतः क्षणियजयशीलकुद्दो रामस्तं
 यैषां भगुत्सत्यादाच्छिद्य समारोप्य तरीयसर्गमार्गरोपको दाशरथिरेन
 लकृतं कर्म यदाकरोत तदा तच्चरणस्पृजनामदद्यो जिहाय । एवं
 त्तरालंसरेण व्यज्यते । सप्रतिशं सर्गमार्गपरिघत्वं विधाय रामं मुमोच
 घन्यते । एतादशसाव्यस्यैव काव्यप्रसादो उत्तमाव्यत्वं दर्शितम् ।
 इति 'तृजबाध्यां कर्तीरे' इति निषेधस्यानिलवदर्शनाद रारोधक
 कृत इत्यवसेयम् ॥ अथ नलपक्षे—ये क्षणिया मार्गे नैषेन संप्रदत्तुमा-
 नलः सृष्टचरणः सन् निषेधपुरं प्रति गमं चचार । कर्पंभूतः । क्षणिया-
 स्यापकः तेषां क्षणियाणां मध्ये कथन दिविकज्ये सर्वेभ्यः थेषुः क्षणिय आ-
 श्वीतचरणं तत्वाज यदा शपथमकारयतेन । 'सत्यं शपथतव्ययोः' इत्यम-
 निजा पुरु च वार्तिकात् । रामेनेति 'जात्वाल्यायाम्' इति सूक्ष्मे रागेरिल-
 वेकवचनम् । लेयकृष्णदेवताकं कार्णम् । 'सास्य देवता' इत्येण । सैन्यैः
 विधाय तपःसामर्थ्येन तान् जित्वा पुरं प्रति जगामेति भावः । इन्द्रवज्ञ-
 रघुजातिः ॥

लसत्पताकं नगरं प्रविश्य जैत्रो धनुष्मान्प्रणनाम मातुः ।

ज्येष्ठागुरुस्ता महनीयखपां शश्वो विलोक्य प्रमदं परापन् ॥

रामपद्धे— लसत्पताकं नगरं प्रविश्य मातृः प्रणनाम विद्यः गुरुः शश्रु
वचन्दे। तां महनीयभूपां ता विलोक्य प्रमदं हृष्टं परापन् अलभन्त । ‘गुरु गोप
इति पित्रायौ’ भेति सीतो-
पद्मरः। ‘वोतो गुणवचनात्’ इति शीर् । गुर्वाः गुरुः रूपद्रुयम् । ताम्
पलक्षणम् । जर्मिलादयथ तयाचकुः । अनन्तरं सर्वा दृष्टा ननन्दुरिति भा-
नलपद्धे— स नलोऽपि तादर्शं नगरं प्रविश्य मातृः प्रणनाम । चीरसेन
पत्न्योऽन्याः
वहुव आसन्निति द्योखरे । ताः प्राघवदेव तां दग्धयन्ती दृष्टा जट्पुरिति त
तिर्यार्थः ।
इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोरुपजातिः ॥

पुरस्यं परात्मानमाद्यं गुणैर्धैः श्रिया सेव्यमानं कदाचित्प्रशान्तम् ।
विर्भीताश्रयः सान्तरः ख्यातकीर्तिः कलिर्जम् सोऽभ्याययौ नारदाः ॥ ३६ ॥

रामपद्मे—कदाचिनारादाहः कलिनाम पुरस्थं परात्मानमभ्याययी । कथंभूतम् ।
गुणैराव्यम् । पुनः कथंभूतम् । थिया सेव्यमानम् । पुनः कथंभूतम् । शान्तम् । कथं-

टाप् । अभिख्यया नामा ‘अभिख्या नामशोभयोः’ इत्यमरः । या दमयन्ती राजवक्ता सोचितसज्जभीतात् । कथंभूता । अपूर्वलावण्यभाजः अपूर्वसौन्दर्यभाजां नारीणां मध्ये । यतश्च ‘निर्धारणम्’ इति निर्धारणे पष्ठी । एकत्वे च निर्धारणं भवति । ‘जातिः पदार्थः’ इति खीकारात् । ‘मिद्योऽन्त्यात्परः’ इति सूत्रेऽज्ग्रहणमत्र ज्ञापकं वोध्यम् । ग्रन्थिता विख्यातास्ति । ‘अस्तिर्भवन्तीपरः’ इति भाष्यम् । चन्द्रानना सा भवत्पली भवतु । योग्यत्वात् । ‘णल गन्धे’ । का केनेव । ‘नैलो नालमथाक्षियाम्’ । कमलवनी नलेन यथा । लभमपि नलनामासि कमलवनीस्थानीया सा तवैव योग्यास्तीति भावः । ननु तत्र दूतो घटकः कः स्यादित्यशक्ष्याह—हंसकुलैरमान्यः शतादिरानन्दः सोऽयं तूर्णं भीमस्य पुरम् उपैतु मलक्षणः पुरः स्फुरत्यक्षी प्रसिद्धः दौत्येन । शतपदमनेकसंख्यामवगाहते । देवशतेष्वपि श्रेष्ठः । आदिशब्दः श्रेष्ठवाची प्रथमस्याग्रे-सरत्वात् । आनन्दयति रूपेण वाचा सर्वानित्यानन्दः । नन्दयते पचाद्यच् । हंसकुलै-नैकव्रह्ययानमरालैः न मान्यो यस्मादिति पञ्चम्यर्थे वहुत्रीहिः । उपैतु गच्छतु । कथंभूतस्य तस्य राज्ञः । चक्रेण वलेन इन्द्रेण तुल्यस्य कुण्डनेश्वरस्य । अयं स्वकार्यव्यवसायसाय एव । आत्मन एव कार्योद्योगनिश्चयोऽस्तीति भावः । मदेकसाध्यं तत्प्रापणमिति ध्वन्यते । युग्मम् । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । भावे घञ् । ‘आतो युक्त’ । कोशः प्रागेवामिहितः । तदेव वृत्तम् । मां दूतं शीत्रं लमाङ्गापय पाण्डुलादिकामवाधां जहि इत्येवं हसेन ध्वन्यते ॥

स राजहंसो वचनं महार्थं निगद्य मौनं जुञ्जुषेऽभिरामम् ।

आरामभूतः प्रससाद् रामो मध्येसभं सज्जनवन्दनीयः ॥ १८ ॥

रामपक्षे—राजहंसो जनको नाम अभिरामं महार्थं वचनं निगद्य मौनं जुञ्जुषे । ‘स्युरुत्तरपदे—’ इत्यादिवाक्यात्कोशस्य हंसस्य श्रेष्ठवाचकत्वं ज्ञेयम् । राजां मध्ये हंसमिवेति ‘उपमितं व्याग्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः । अभिरामं सुन्दरम् । महार्थमर्थगम्भीरं निगद्य तूष्णीं वभूवेत्यर्थः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लिद् । कथंभूतो राजा । मध्येसभं सज्जनवन्दनीयः । आरामभूतो रामः प्रससाद् । कथंभूतो रामः । सज्जनैर्वन्दनीय इति श्रीरामविशेषणमपि घटते । मध्ये पाठादेहलीदीपन्यायेनोभाभ्यां संवध्यते । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । तृतीयासमासः । आरामभूत उपवनत्वं प्राप्तः । ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति मध्यशब्दपूर्वेनिपातः । अयं भावः—शतानन्दयानेनाहानेन च पिरुज्जनके प्रीतिमानभूद्वामः । अथ नलपक्षे—स राजहंसः हंसानां राजा महार्थं वचनमभिधाय मौनं सेवितवान् । कथंभूतम् । अभिरामं सुन्दरम् । रामोऽत्र नलोऽतिसुन्दरत्वात् । प्रागेवोक्तम् । ‘नैगमौ द्वौ वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु’ इति

१०. ‘नाला न ना पद्मदण्डे’ इति मेदिनीसंवादादमरेऽपि ‘नाला नालम्’ इत्यस्यैव पाठस्य संमतत्वाद्वापि ‘नालेन राजीववनी’ इति पाठस्यैव योग्यत्वात्.

भूतो नारदः । विभीताश्रयः । पुनः कथंभूतः । सान्तरः । पुनः कथंभूतः । ख्यातकीर्तिः । नारद इत्याहा नाम यस्य स इति । ‘वियाः पुंवत्’ इति पुंवद्वावः (?) । नामेति प्रसिद्धावव्ययम् । अभिर्माणवक इतिवत्साध्यवसाना लक्षणा वोध्या । साक्षात्कलिकार-कत्वात्कलिरेव पुरि अयोध्यायां तिष्ठन्तं परात्मानं ‘रामं विद्धि परं व्रह्म’ इत्यध्यात्म-रामायणे । व्यापकं भगवन्तमभिमुखीकृत्य आययौ सौन्दर्यादिगुणसमूहपूर्णं श्रिया सीतया विया सेव्यमानं प्रकर्पेण शमनिष्ठं विशेषेण संसाराद्वीता विभीता ध्वावदयस्तेपां विद्यानुशासनेनाश्रयं शरण्यान्तरेण भेदेनान्यत्र कर्तव्येऽन्यवार्ताव्यवहारकल्पम् । भेद-शिक्षासु हितसिल्पर्थः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिंसेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीय-विनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥’ इत्यमरः । ख्याता प्रसिद्धा त्रिलोक्यां वार्ता गस्य सः ॥ अथ नलपक्षे—इन्द्रादिदेवतिरस्कारात्कुपितः कलिस्तदानीं निपधपुरी-मागल्य विभीतवृक्षाश्रयो भूत्वा अवकाशान्वेषी पुराणादिख्यातवार्ताः कलिः साक्षात्त्रिष्टपरनामा स पुरस्थमुत्तमवृद्धिं प्रशान्तं नलमाकान्तवान् । अभ्याढ्पूर्वो यतिराक्रमणे । उपसर्गस्त्वर्थेविशेषयोतकाः । चरणप्रक्षालनाभावमात्ररन्द्रान्वेषणात् । कथंभूतः । नारदाहः नराणां समूहो नारम् । ‘दो अवखण्डने’ । नारं द्यति खण्डयति इति नारदः, नारद इत्याहा यस्य सः । कलिवेशो सति पुण्यात्मापि दुर्बुद्धिर्भवति इत्यर्थः । भुजङ्ग-प्रयातं छन्दः ॥

ततो वैष्णवीं भारतीं लोकनन्दां परानन्दथुं प्राप शृण्वन्त्रौमौलिः ।

उदाराः समस्ताः समस्ताविपुस्तं पुरा वृत्तगुम्फैरुदन्तैः समस्तैः ॥ ३७ ॥

रामपक्षे—ततो नृमौलिः परानन्दथुं प्राप । वृणां मध्ये मौलिरिव । ‘मौलिः किरीटे धम्मिले कङ्कलिदुमचूडयोः’ इति विश्वः । ‘स्युरुत्तरपदे व्याघ्रः—’ इति कोशः । एवं मौलिशब्दस्य श्रेष्ठार्थभिधायित्वम् । रामस्ततो नारदात्परानन्दं प्राप । किं कुर्वन् । लोकानन्दां वैष्णवीं शृण्वन् श्रीमद्भगवद्गुणानुवादरूपामत एव लोकानन्दाम् । ‘दुनदि समृद्धौ’ । कर्मण्यण् । दण् । ‘द्वितोऽथुच्’ । ‘स्यादानन्दथुरानन्दः—’ इति त्रिकाण्ड्याम् । शृण्वन् सन् समस्ता उदाराः पुरावृत्तादिभिः तं समस्ताविषुरित्यन्वयः । ‘उदारो दात्रुमहतोः’ इति कोशः । ‘इतिहासः पुरावृत्तम्’ इति च । ‘गुम्फ ग्रन्थे’ तौदादिकः । भावे घञ् । इतिहासगुम्फतैरित्यर्थः । वहुव्रीहिसमासात् । सदृत्तस्यान्तो निश्चयो यत्र आध्यात्मिकज्ञानप्रकाशस्य नीत्यादेवेति भावः । तं रामम् । ‘छुच् स्तुतौ’ । छुच् ‘स्तुसुधूच्भ्यः’ इतीद् । सम्यग्वर्णयामासुः । सभायां कदा राजा रामः स्यादिति स्मार्षुः । वैष्णवीमिति । विष्णोरियम् । ‘तस्येदम्’ इत्यण् ॥ अथ नलपक्षे—नृमौलिन्नलो राजा ततो विवाहोत्तरं मध्येसभं सुमतिजातूकर्ण्यवकदालभ्यादिभ्यो वैष्णवीं भारतीं शृण्वन् परानन्दथुं प्राप । कथंभूताम् । लोकानन्दाम् । उदारा इत्यादि च पूर्ववदेव विशेषणविशिष्टत्वं प्रतिपत्तव्यम् । भुजङ्गप्रयातं छन्दः ॥

वचनात् । नलस्य प्रकान्तलात् । नलायेति शेषः । मध्येसर्वं तत्र शालायां प्रस-
न्नोऽभूतः । कथंभूतः । आरामभूतः । ज्ञानोपदेशद्वारा तापापद्वारेण शैल्यकारकलात् ।
अत एवोशानत्वं प्राप्तः । सज्जनैवेन्द्रनीयः । दयाक्षमार्जवसंतोपादिशाळिलात् ।
त्रिमिर्विशेषकम् । तदेव वृत्तम् ॥

विदर्भभूः प्रापि विनायकेन नरेशितुः शासनहारकेण ।

सुतस्य पाणिग्रहणं चिराय मा भूदिति प्रीतियुतोऽवदद्वराम् ॥ १९ ॥

रामपक्षे—विनायकेन विदर्भभूः प्रापि । ‘विनायको गणपतौ शिक्षके दण्डधारके’
इति हैमः । विशेषशिक्षकेण शतानन्देन । ‘हमी प्रन्थे’ । तौदादिकः । दमों प्रन्थः ।
विशिष्टा दर्भी प्रन्था यत्र वासिष्ठरामायणादयो ग्रन्था अज्ञानध्वन्तदलका यत्र तादश-
साकेतभूः प्रासेत्यर्थः । कथंभूतेन । नरेशितुः शासनहारकेण । नराणामीशिता जनकः
तस्य शासनस्य हारकेण प्रापकेण । ‘हन् हरणे’ । षुड्र कर्त्तरि । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । तृच् ।
प्रीतियुतः स मुनिः सुतस्य लत्पुत्रस्य परिग्रहणे चिराय मा भूदिति । वरां दशरथं
गत्वा अवददत् । ‘देवोदृते वरः श्रेष्ठे श्रिषु क्षीयं मनाक्षिप्ते’ इत्यमरः । वरः श्रेष्ठः पुन्नो
यो रामो यस्य सः । ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ इति कोशः । वराशब्दस्य द्वितीयैकवचने
वरामिति रूपमवबोध्यम् । जनकप्रेरितोऽहमागतः, घरुर्भज्ञानन्तरं विवाहो निर्णातिः,
ससैन्यामाल्यस्वं सिथिलां हृतं याहीति भावः ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—पूर्वं नलः
प्रससाद । हंसवचनमाकृष्णेत्युक्तं तत्पदेन व्यज्यते । यदि भवान् दौत्ये शक्तस्त्वं ग-
च्छतु कार्यं करोत्विति प्रसादे हेतुः । विनायकेन वीनां नायकेन हंसेन विदर्भभूः विदर्भ-
देशभूः प्रापि । ‘चाणक्येन नन्दानाहतेन थाद्वे जिधासता नन्दान् गच्छता दर्भाश्व-
रणत उदका उत्पादितास्तस्माद्विदर्भदेशत्वं जातम्’ इति वृहत्कथासरित्सागरे द्रष्टव्यं
कथातुसंघानम् । कथंभूतेन । नरेशितुः नलस्य शासनहारकेण आज्ञापितवार्ताप्रापिणा ।
‘पर्शिवे तनये सुतः’ इत्यमरः । विनायको हंसः वरां दमयन्तीं तत्रावदद । तुतस्य
राहस्त्वयोग्यस्य नलस्य तत्पाणिग्रहणं चिराय विलम्बेन मा भूदिति । कथंभूतः ।
प्रीतियुतः । ‘पु प्रसवैश्वर्ययोः’ इति धातोः सुत इति रूपम् । ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ ।
व्रद्धमरालवचनं ब्रह्मणा दैवेन लिङितमिदं स्त्रीकृत्य विहरिष्यसीति भावः ॥

भैमीं गुणैर्गुम्फितमूर्तिमाराङ्गवल्कुतोद्वाहविधानशोभः ।

यदीह रामे निनयेद्विदेहभूस्तदैव सार्थक्यमुपैति नान्यथा ॥ २० ॥

रामपक्षे—यदीह रामो भैमीं निनयेत् तदैव विदेहभूः सार्थक्यमुपैति अन्यथा
न । कथंभूतो रामः । आराङ्गवल्कुतोद्वाहविधानशोभः । कथंभूता भैमीम् । गुणैर्गु-
म्फितमूर्तिम् । दशरथं किमुवाचेत्याह—यदि इह अत्रावसरे । भीमाच्छ-
करादेव यस्य सः भीमो जनकः तस्यापलं त्री भैमी । अन्यसामृतपात्स-
मेऽपि यस्य भीर्नस्तीति भावः । ‘टिहा—’ इति छिप् । तां सीतामन्त्र, परि-

तदीयाधिराज्यं विहन्तुं तदानीं नृपानुज्ञया मन्यरा दुःप्रवृत्तिः ।

समुद्भूपिताप्यास वार्ता कलीया यतः पुष्कराक्षी प्रजज्वाल कोपात् ॥२८॥

रामपक्षे—तदा तदीयाधिराज्यं विहन्तुं नृपानुज्ञया मन्यरा दुःप्रवृत्तिरभूदिति शेषः । ‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रं व्याचक्षमाणो भाष्यकार आह—अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्जामानोऽप्यस्तीति गम्यते । यूक्षः यशः अस्तीति गम्यते । नृपान्तीति नृपाः लोकपाला इन्द्रादयस्तदनुज्ञया इन्द्रादिदेवै राज्यस्ये रामे राक्षसवधो न भविष्यतीति विचार्ये नोदिता वाणी मन्यरा बुद्धा वा विवेशेति सा कैकेयीद्वारा विन्नं करिष्यतीति प्रविष्टा वाऽस॑ सर्वं विपरीतं मन्यरामाविश्य चक्रे इति रामायणकथा-नुसंधेया । दुष्टा प्रवृत्तिर्वार्ता यस्याः सा तथाभूता मन्यरात्या कैकेयीपरिचारिकाभूत् । यतः कारणात् पुष्कराक्षी कैकेयी कोपान्तज्ज्वाल । अत एव समुद्भूपितापि पण्डिते-निन्दितापि रामराज्याभिपेकविन्नराजसंस्थादिदुर्वार्ता कलीया कलियुगीया त्रेतायुगे आस यभूवेत्य लिङ् प्रतिरूपकमव्ययम् । उत्तरालंकारेण कथानुसंधेया । ‘पुष्करं पद्मजे व्योग्नि द्वीपेऽस्मसि नपुंसकम्’ इति हैमः ॥ अथ नलपक्षे—तदानीं नृपानु-ज्ञया तदीयाधिराज्यं विहन्तुं दूरीकर्तुं मन्यरा । ‘मन्य विलोहने’ । ‘मयि हिंसायां च’ । मन्यनं मन्यः । मन्यं नाशं राति ददातीति मन्यरा । ‘रा दाने’ । दुःप्रवृत्तिः समुद्भूपितापि कलीया आस । नृपानुज्ञयेति पदेन कलियुगाविष्टः कदाप्यतथाचरितो नृपो नलः सभायां किंतवराजमक्षैर्मैया सह धीव्येत्यचूचुदत् । समुत्तरैण र्धमादिशास्त्रेषु दूषितापि सा वार्ता कलीया कली साध्वी कलहकारिणी । ‘सर्वं अस्मिकलिभ्यां ढक्क यच्चव्यः’ इति ढक्कोपवादत्वेन ‘वा नामधेयस्य’ इति यृदाच्छः शैयिकः । चण्डतरा यभूत् । यतः कारणात् पुष्करधासावक्षी च पुष्कराक्षी । यहुलप्रहणात्पुष्करदश्य पूर्वे-निपातः । अक्षाः कूटत्वेनास्य सन्तीत्यक्षी । ‘अत इनिठनी’ इति इनिमैत्यर्थायः । लिङ्गशेषः शब्दालंकारः । एवं च प्रजज्वालपदेन राज्यकोशादिकमपहस्य नलीयं दुष्ट-दायादः पुष्करो राज्यथिया यतजितयातीव चकाशे । नलो भ्रष्टश्रीको हतराज्योऽभू-दिति तिद्यपदव्यज्ञयम् । ‘ज्वल धीस्ती’ भीवादिकः लिङ् । ‘अक्षास्तु देवनाः पाशकाथ ते’ इत्यमरः । सन्तपि तथा चकार अन्येषां का कथेति भावः । भुजग्नप्रयातं छन्दः ॥

अयं सुतः स्ताद्वरतो हि राज्ये वम्ब्रस्यमाणो विपिनेऽवसीदेत् ।

वधूसमेतो वरदानतः पुरा राजानमित्याह कनिष्ठमाता ॥ २९ ॥

रामपक्षे—कनिष्ठमाता । रामस्येति शेषः । राजानं दशरथमित्याह—किमिति । भरतः सुतो राज्ये स्तात् । वधूसमेतो वम्ब्रस्यमाणोऽयमवसीदेत् । कुतः । वरदानतः कारणात् । आभ्यां वराभ्याम् । दैवानुख्येऽक्षीलः पतितः । कैकेयी द्रावगवृत्य रथादयास्थानस्यं कृतव्यती तदा वरद्वयं न्यासभूतं नृपदत्तं तत्रादधे । तद्यमिदार्नीं यंयाचे । एकेन भरताभिपेकः स्तात्, अपरेण ससीतो रामो दण्डकान् गच्छतु नो

णीय चेत्प्रापयेत् तदैव सा पुरी विदेहानां जनकानां भूः सार्थक्यं प्राप्नोति नान्यथा । श्रीसंकाशा सा नारायणेनैव रामेण संयोगमर्हति उत्कटबोधशालित्वं तेपा-मद्यौवोचितं भवति । अन्यथा नैव । कथंभूतो रामः । भवता कृता उद्ब्राह्विधानशोभा यस्य सः । भवता तत्र श्रीग्रं गन्तव्यम् । अतो जनकप्रेरितोऽहं समागत इति ध्वन्यते । कथंभूतां भैमीम् । गुणैः शीलसौन्दर्यादिभिर्गुम्फिता मूर्तिर्थस्याः सा । एवं च विल-म्बो न कार्योऽद्यैव गन्तव्यमित्युक्तं भवति शतानन्देन मुनिना ॥ अथ जलपद्मे व्याख्या—हे राजपुत्रि, यदि त्वासिति शेषः । इह रामः इः कामस्तमपि सौन्दर्येण हन्ति ताडयती इहः स चासौ रामथ अतिसुन्दरो नलः आत्मपुरं निनयेत् परि-णीय गच्छेत् भीमस्यापलं क्षी भैमी तां लां ब्राणं निनयेत् तदैव विदेहभूः । ‘पण्डा संवेदनं विदा’ इति शब्दार्णवः । विदया त्रुञ्जैव इंहा व्यापारः कियामात्रं येषां ते विदेहाः नीतिशास्त्रपारीणास्तेपासियं भूः सार्थक्यं महात्मव्यमुपैति । नान्यथा । अन्यसै लां ददानो भीमो त्रुद्विमान्यं लोके प्रकटयिष्यति इति हार्दोऽभिप्रायः । कथं-भूतो नलो रामशब्दलक्षितः । भवत्कृतोद्ब्राह्विधानशोभः । भवत्सा कृता कण्ठे भाला-प्रक्षेपेण स्वयंवरे उद्ब्राह्विधानस्य शोभा यस्य सः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्वावः’ इति वार्तिकवचनम् भवत्सा कृता भवत्कृता इति रूपनिष्पत्तिर्वैध्या । कथंभूतां लाम् । गुणर्गुम्फितमूर्तिम् । ‘आराहूरसमीपयोः’ इत्यमरः । आराच्चिकटकाले विवाह-स्तव यथा स्यात्तथा यतनीयम् । त्रिष्टुव्जगत्योरुपजातिः । प्रस्तारे भेदवशादवसेया छन्दश्चितितत्त्वज्ञैः ॥

स राजहंसो निगृहीतसंवित्सत्तर्कजोषां पुरमाजगाम ।

विहाय सा खेचरवृत्रहेव नभोविमानैरिव वीतिवर्यैः ॥ २१ ॥

रामपद्मे—स राजहंसोऽपि पुरमाजगाम । राजश्रेष्ठो दशरथोऽपि पुरं मिथिलामागाद् । कथंभूतो राजा । गृहीतसंवित् । ‘क्षी संविज्ञानसंभाषकियाकाराजिनामसु’ इत्यमरः । क्रियाकारः संकेत इत्यर्थः । तद्वज्ञयवाच्यवृत्तिं पुरस्कृत्य संप्रजगमेति तात्पर्यार्थः । कथंभूताम् । सत्तर्कजोषाम् । सन्तस्तर्का यस्मिन् स गौतमस्तप्रधाना अन्ये च मुनयो यत्र सत्तर्कं जुषन्ते इति सत्तर्कजोषाः । अर्शभाद्यचू । अस्यां सन्तीति पूर्विशेषणम् । कुर्तर्कश्रयणं यत्र स्फेऽपि नास्ति ‘किमीहः किंकायः’ इत्यादिरूपः । तादृशीं नगरीं नभोविमानैरिव वीतिवर्यैः नभ आकाशं वेगेन मान्त इव । ‘मा माने’ धारुः । उत्प्रे-क्षालंकारः । नभसो विशेषण मानं येषां ते । वीतीनां तुरगाणां वर्याः श्रेष्ठ-स्तैरथैरतिशीघ्रैर्जगाम । सपरिच्छ इति भावः । ‘बोटके वीतितुरग—’ इति कोशः । केन क इव । विहायसा खेचरवृत्रहा इव । उपमालंकारः । शब्दालंकारसंस्थिकाव्यं काव्य-प्रकाशे स्फुटीकृतम् ॥ अथ नलपद्मे व्याख्या—स राजहंसो ब्रह्ममरालोऽपि सत्तर्क-जोषां नलनगरीमाजगाम । विहायसा आकाशमार्गेणत्यन्वयः । कथंभूतः । गृहीतसंवित् अवश्यं तस्यैव ललस्य वरणं कर्त्तार्ह इति दमयन्तीतः प्राप्य निःसंदेहसंकेतः । संवि-

चेन्मरिष्यामीति सा निर्वबन्ध । तदा सत्यपाशवद्वो राजा तर्यैवाकरोदिति व्यव्यते प्रवन्धरूपरामायणकथानुसंधानमित्यवसीयतां द्वयैः ॥ अथ नलपक्षे—कनिष्ठमाता । ‘कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः’ इत्यमरः । कनिष्ठस्य तुच्छस्य लघुपदार्थस्य माता उच्चरेच्चा । ‘माङ् माने शब्दे च’ । जौहोत्यादिको धातुः । ‘ष्वुलनृचौ’ इति कर्तृरि तृच्चि कृते सौपरे प्रसूवाचिमातृशब्दवद्वप्तं जायते । पुष्करः कितबो राजानं नलमाह—किमिति । हि अयं मलक्षणो जनः पुरा पूर्वकाले धूतकाले वरदानतः वरस्य श्रेष्ठस्य पणे राज्यदालाद्वेतोः राज्ये निषधराज्ये स्तात् । भरतः । ‘धर्ष्यातिशयो भरः’ । इत्यमरः । भरेणातिशयेन तस्यति व्यथते इति भरतः । ‘तम्ब उपक्षये’ । देवादिको धातुः । ततः क्रिप् । अधातोरित्युक्तेः ‘अलसन्तस्य’ इति दीर्घो न सी परे । ‘मुतः पार्थिवपुन्नयोः’ इति तृतीये काण्डे । ललक्षणः भुतो राजा दुःखी नितरां दमयन्ती-सहितो वने वम्ब्रम्यमाणोऽटन् अवसीदेत् । अर्थव मम राज्यं लघ्या वनं गच्छेति भावः । त्रिष्टुञ्जगत्योरुपजातिः ॥

अक्षैर्निर्हीनत्वमवामुवन् राद् सलक्ष्मणोऽगात्पितृसद्ग्र तूर्णम् ।

साध्वीयुतस्ताद्वशवेपदर्शनाद्यलपि पैरैर्धिगितीरयद्धिः ॥ ४० ॥

रामपक्षे—सलक्ष्मणो राद् साध्वीयुतस्तूर्णं पितृसद्ग्र अगात् । कथंभूतो रामः । अक्षैर्निर्हीनत्वमवामुवन् । पैरैरस्ताद्वशवेपदर्शनात् व्यलापि । कथंभूतैः पैरैः । धिसि-तीरयद्धिः । निर्वन्धेन सीतयानुयातः प्रणामाय दशरथमन्दिरमयासीत् शीघ्रमेव । ‘अथाक्षमिन्दिये । ना धूताङ्गे कर्पचके व्यवहारे कलिहुमे’ इति तृतीयेऽमरोक्तिः । श्वो राजा भूत्वा व्यवहारान्नारदोक्तान् । व्यवहाराध्यायेऽद्यादश करिष्यतीति पूर्वदिने सर्वैवधृतम् । अथ दण्डकगमनावधारणेन तैर्व्यवहारैर्वियोगमामुवन् इति गृहोऽमिसंधिः । ‘सती साध्वी पतिव्रता’ इति कोशेऽमिसंधिः । विलपिः परिदेवने । ‘विलापः परि-देवनम्’ इत्यमरोक्तिः । ताद्वशवेपदर्शनात् चीरवल्कलधारणात् ॥ अथ नलपक्षे—लक्ष्मणः स राद् नलः । ‘राजा राद् पार्थिवः’ इत्यादिकोशः । साध्वीयुतः दमयन्त्या युतः तूर्णं द्राकृ पितृसद्ग्र । तस्मिन्दिने नगरान्ते शमशानकुव्यां न्यवात्सीत् । ‘शमशानं स्यात्पितृवनम्’ इत्यमरः । अगादगमत् । ‘लक्ष्मीवांश्लक्ष्मणः श्रीलः’ इति कोशे । सामुद्रिकरेखात्मकपद्मादिराजचिह्नसमेतः पाणिपादे पूतपूर्वगत्या वा अथ पैरैर्निर्पद्म-वास्तव्यैः पट्टचीरधारित्वदर्शनात् ताद्वशवेपदर्शनादित्यसार्थः । ‘ईर क्षेपे’ चौरादिकः । ‘इतीरिते वचसि वचस्तिना’ इति माधात् । ‘भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट्’ इति विष्णुपुराणाच्च व्यक्तवागर्थत्वं निर्णातमेव । ईरयद्धिः । कथयद्धिरित्यर्थः । त्रिष्टुञ्जगत्योरुपजातिः ॥

आर्योक्तिः को न चिराय यायाद्वनं न सत्यात्परमोऽस्ति धर्मः ।

मुनीन्वुधानित्यथ संकथय्य प्रणम्य विश्राण्य वसून्यगाद्वनम् ॥ ४१ ॥

त्संकेत इति प्रागेव व्याख्यातम् । क इव । खेचरवृत्रहा गस्त इव । कैः सार्थम् । तैः स्वकीयैहसैर्वान्धवैः सार्थम् । कैरिव । नभसि विमानैरिव व्योमयानैरिव विरचेविमा-नलातेपायम् । वीनां पक्षिणामीतिर्गतं तेन गतेन वर्याः श्रेष्ठाः संडीनोद्दीनपारीणात्मैः सहेति निर्गतिलोऽथैः । ‘विशेषणसूत्रे वहुलप्रहणादृक्षः शिशिपा शिशिपावृक्ष इति प्रयोगा जायन्ते’ इति भाष्ये भवधाद्यानादीनि वर्यपरनिपातो जात इति बोध्यम् । अत्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोष्पजातिः ॥

पुरस्किर्यां तस्य यथु विधानं विधाय हांसप्रवरस्य राजा ।

वार्तां किलाचूचुददप्रमेयं सुसहावद्यं गणसेव्यमानम् ॥ २२ ॥

रामपक्षे—राजाऽप्रमेयं दशरथं वार्तेमचूचुदत् किल । किं कृता । हांसप्रवरस्य तस्य यथा विधानं पुरस्किर्यां विधाय । कथंभूतं दशरथम् । सुसल्यवद्यम् । पुनः कथं-भूतम् । गणसेव्यमानम् । प्रकरणाद्वारयः प्रकान्तः । ‘वार्त फलगुन्यरोगे च’ इल-मरः । कुशलमित्यर्थः । चुदिः पृच्छायामपि वर्तते । ‘अहमपीदमचोद्यं चोद्यम्’ इति महाबाष्ये तदाजसूत्रे पृच्छायां प्रयोगात् । विकमादिना प्रमातुमशक्यमप्रमेयम् । ‘शक्ति लिह च’ इति कृत्यप्रत्ययः । ‘हंसः सूर्ये मराले च हंसो जीवात्मनि स्मृतः’ इति यादवः । हांसानां राजा ग्रवरस्य धेष्टस तस्य पुरस्किर्यां पूजां विधाय कृता । कुशलं पप्रच्छेति तात्पर्यार्थः । ‘वदः सुपि क्यप् च’ इति पक्षे यद् । अतिसल्यवचनमित्यर्थः । गणेन सेनासमूहेन सेव्यमानभाराध्यमानम् । अथ नलपक्षे—राजा नलः तस्य हांसप्रवरस्य हंससमूहत्रैष्टस्य । ‘तस्य समूहः’ इत्येण । यथाविधानम् । विधानमतिकम्येत्यव्ययी-भावः । पुरस्किर्यां पूजां विधाय वार्त कल्याणमचूचुदत् किल पुनः प्रसिद्धम् अनुपमं सल्यवादिनं गणेन हंससमूहेन सेव्यमानमन्वीयमानम् । उपजातिवृत्तम् ॥

गुरुर्वसिष्ठः करपङ्कवेन युनकु वैवाहिकवर्यदिष्टे ।

वावर्तनं साकृत पूर्वमेव वधूर्णपेत्याह च तं विदेहः ॥ २३ ॥

रामपक्षे व्याख्या—च पुनर्विदेहस्तमित्याह—वसिष्ठो गुरुरय वैवाहकवर्यदिष्टे । सेति वर्तते । ‘अर्थवशात् विभक्तिपरिणामः’ इति परिभाषा भाष्ये रुदा । तस्याः करपङ्कवेन धीरामकरपङ्कवं युनकु । विवाहे दीव्यन्तीति वैवाहिकाः । शशिकरमूलादि-भगण ज्योतिःशाश्वोक्ताः सन्ति ताहश्चै वर्ये निर्वेषे मे संयोजयतु । दिष्टे काले प्रशस्ते । वधूः सीता धनुर्मङ्गलनन्तरं वावर्तनं पूर्वमेवाकृत । ‘वृतु वरणे’ । वाग्रहणं वृतुधातोराद्य-वयवमिच्छन्त्याचार्याः । अत एव ‘वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ’ इत्यमरः । अवारीदिति । मालयेति भावः । हे नृपेति संबोधनं जनकीयम् । अणीयान् विलम्बोऽपि मम नास्ति । घटकता भवदपीनेति भावः ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—च पुनर्विदेहस्तमाह—ये: पक्षिणो देहो यस्य सः । आहेति वभूवेत्यर्थोऽव्ययं वर्तते । हे नृप, वसिष्ठः सुमतिः पुरोधाः । ‘अविशयेन वशी वसिष्ठः’ इत्यतिशायन इष्टन्प्रत्ययः । गुरुर्महान् । ‘गुरुर्मिष्टेकादिकरे

रामपक्षे—कः पुल्यः आर्योऽितः आर्यः पिता तद्वचनाद्वूनं चिराय अतिशीघ्रं न यायात् न गच्छेत्युत्रः । अपि तु यायादेव । सखात्परमो धर्मो न । अथ रामो बुधान् पण्डितान् मुनीन् संकथ्य संवादविषयीकृत्य प्रणम्य वसूनि हिरण्यादीनि विश्राप्य दत्तवा बनभरप्पमगात् ॥ अथ नलपक्षे—‘अभावे नद्यानो नापि’ इत्यमरः । अ आर्यः इति पदच्छेदः । कृतस्वरणोदीर्धकः सन् अनार्योऽितः न यायात् । अपि तु गच्छेदेव । यतः सखात्परो धर्म एव न । ‘सद्यं ज्ञानमनन्तं भव्या’ इति श्रुतेः । सखस्य धर्मेन्कवचरणज्ञात् । पण्यन्ये मयोक्त्वात् । शेषं पूर्ववत् । त्रिषुञ्जगत्योरुपजातिः ॥

वहिः पुरं यस्तमसा परिष्ठुतोदेशं व्यवालोकत चीरवासाः ।

व्यत्यक्तमीतत्र निशां समस्तां स्वास्तारयोग्योऽपि विधेन्तियोगात् ॥ ४२ ॥

रामपक्षे विवरणम्—चीरवासाः यहिः पुरं यन् तमसापरिष्ठुतोदेशं व्यवालोकत । तत्र स्वास्तारयोग्योऽपि विधेन्तियोगात् समस्तां निशां व्यत्यक्तमीत । चीराणि वासांसि यस्य सः । ‘अपपरि-’ इति समाप्तः । अत एव ज्ञापकाद्विहर्योगे पश्यन्ति । पुराद्विरित्यर्थः । यन् गच्छन् रामस्तमसानदीव्याप्तोदेशं व्यवालोकत विशेषेण ददर्श । ‘कुड्ड गतौ’ । परिष्ठुतो व्याप्त्यर्थः । पर्यह्वादिस्वापयोग्योऽपि भुवि तृणेषु तां रात्रिं व्यतिवाहयामास देववशात् । वस्तुतस्तु आत्मेन्द्रानुसारी भगवान्नरतीलां कुर्वेभिति वेदान्तिसिद्धान्तः ॥ अथ नलपक्षे—चीरवासा नलः पुराद्विर्गच्छन् गाढान्धकार-व्याप्तोदेशं ददर्श । तत्र तमसेति व्यस्तं पदं ज्ञेयम् । तत्र इमशानार्थस्तु पितृसभेत्यस्य । ‘इमशानं स्वातिपत्रसद्य’ इति कोशात् । इमशान एव रात्रिं समस्तां व्यतिक्रान्तवान् । अतदर्होऽपि विधीच्छयान्वभूत् । ‘स्तुम् आच्छादने’ । आस्तारेभावे धन् स्वार्थिकात् । व्यत्यक्तमीदित्यत्र ‘द्यन्त’ इति न यृदिः । प्राग्वदृत्तम् ॥

निपादराद् संवदनाधिगन्ता सलक्षणस्तां रजनीं व्यतील ।

उत्तीर्णकूलंकपकोऽतियक्षात्कुव्यां न्यवात्सीत्प्रमदासमेतः ॥ ४३ ॥

रामपक्षे—सलक्षणः प्रमदासमेतः निपादराद् संवदनाधिगन्ताभूत् । ‘अस्तिर्भवन्तीपरः’ इति भाष्यं प्रागेवोक्तम् । निपादराद् शुद्धस्तत्रागत्य सेवादमकरोत्तेन कृतसंवादो भक्त्या तां निशां व्यतीलं प्रभात उत्तीर्णभारीरथीकः प्रयत्नाद्वृद्धनीतनावा पारेग्नां कुव्यां न्यवात्सीत् ॥ अथ नलपक्षे—कथित्यनिपादानां थ्रेषुः इमशाने नलप्रियोऽवसर् तेन संवादं विधाय तां रात्रिं विनीय ततः कांचित्सरितमुत्तीर्यं प्रयत्नात्कुव्यन्तिज्ञीर्णसभामण्डपान्तिके तमचीकरदिति हादेऽभिप्रायः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥

सद्वापरं तु कलिना हृतवासाः सुन्दराङ्गोऽयम् ।

सहचैलखण्ड आटीद्वनाद्वनं कान्तयावियुतः ॥ ४४ ॥

पित्रादौ सुरमन्त्रिणि । दुर्जरालघुनोश्चापि गुरुर्महति वाच्यवत् ॥' इति विश्वः । महान् विद्वान् सुमतिरित्यर्थः । तदीयकरपलवेन लदीयकरपलवं युनक्षु । 'युजिर् योगे' लोद्ध । अहं तथा वाग्मितां व्यधां यथा नलमेव खयंवरे वरिष्यासि पुरुषान्तरनामग्रहण-मपि न करिष्य इति प्रत्यज्ञात्त । सा श्रेयः परं ब्रह्मवाक्यादरीरधं गमनमात्रविलम्बोऽयं पदार्थं इति भावः । ब्रह्मयानल्लात्कामरूपिता तस्य संप्रति विदेहत्वं खीकृतमिति ध्वन-यितुं विदेहपदं प्रक्षिप्तम् ॥

स जालपादः पुरमाजगाम महेनलो धोरणतोऽभ्यूयासीत् ।

तत्रान्तरे देवऋषिश्च नाकं शक्रास्पदं प्राप जवेन जिन्वन् ॥ २४ ॥

रामपक्षे—स जालपाद् अः परम् आजगाम । अनलः सन् धोरणतो महे अभ्य-यासीत् । तत्रान्तरे देव ऋषिश्च नाकं जिन्वन् शक्रास्पदं जवेन प्राप । 'जल घातने' । जालं घातनं तेन सह वर्तन्ते इति सजालाः हिंसा राक्षसादयस्तेषु पादो यस्य सः । रक्षोमूर्धसु पादप्रहारदानक्षमः ओ वासुदेवो रामः परं पितरम् । 'दूरानात्मोत्तराः पराः' इति तृतीयकाण्डे । 'पृ पालनपूणयोः' । पिपर्ति पालयतीति परः पोषकं पितरं पूर्व-माजगाम । खकेतादागतं प्रत्युजगामेत्यर्थः । ततो नालः समर्थो यस्मात् । अलं भूष-णपर्यासिवारणेषु । अलतीत्यलः । पचायच्च । न अलो यतः । धोरणेनेति धोरणतः । 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीयार्थं तसिप्रत्ययः । 'सर्व स्याद्वाहन्यानं युग्मं पञ्चं च धोरणम्' इत्यमरः । वाहनेन महे विवाहोत्सवशालायामभ्ययासीत् । अगमत् । परिणयार्थमिति तात्पर्यम् । तत्रावसरे देवो राजा दशरथः ऋषिर्विशिष्टश्च नाकं न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् सः नाको ज्ञानपूर्णः ब्रह्मानन्दाखादं तं जनकं जिन्वन् प्रीणयन् शक्रास्पदमिन्द्रास्पदतुल्यस्थानम् । 'आस्यदं प्रतिष्ठायाम्' निपातनम् । उद्वाहस्यानं प्राप । पृथक् पृथक् । 'जिवि प्रीणने' जिन्वन् प्रीणयन् ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—स जालपादो हंसः । 'जालपादो मराले स्यात्' इति हैमः । जालाकाराः पादाः अस्येति स हंस उत्कृष्टं परं ब्रह्मलोकमगात् । तत्र महे नलो धोरणतो धोरणेन धो-रणं यानमारुह्य । ल्यव्लोपे पञ्चमी । महे विवाहशालायां खयंवरेऽभ्ययासीत् । तत्रान्तरे देवऋषिनीरदश्च । समासेऽप्यर्यं प्रकृतिभावः । 'ऋस्यकः' इति । जवेन वेगेन जिन्वन् प्रीणयन् नाकं निरन्तरसुखम् । 'अकं पापे च दुःखे च' इति विश्वः । 'नभ्रा-णपान्' इति प्रकृतिभावः । शक्रास्पदमरावतीं प्राप । पूर्ववदुपजातिवृत्तम् । 'राजा भद्रारको देवः' इति कोशः ॥

अपूपुजद्विष्टरगन्धमाल्यैर्देवं सुनिं संविधया यथावत् ।

मैर्मां स्फुरन्तीं प्रभयातिसर्वो जिष्णुर्विवोद्धुं यतते न किंवा ॥ २५ ॥

रामपक्षे—अतिसर्वो जनकः ज्ञानविज्ञानसंपत्त्या सर्वान्तिक्रान्तो जनकः विष्टरगन्ध-माल्यैर्यथावत् देवं दशरथं सुनिं वज्रिष्टं गुरुं तेषां संविधया सामध्या मधुपर्कादि-

रामपक्षे—कान्तया अवियुतः सहितः सद्वापरं ससंदेहं यथा स्यात्था कलिना
कलिः कलहः कैकेयीकृतदुष्टकलहेन हृतवस्त्रैलचीरसहितः सुन्दरदेहो-
ऽयं रामो वनाद्वनं पूर्ववनं परित्यज्योत्तरवनमाटीत् । ‘अट गतौ’ लुण् । वभ्राम । ‘संदेह-
द्वापरौ’ इत्यमरः । सीता सौधयोग्याङ्गना सकण्टके हिंस्व्याग्रवने कथं भयाज्जी-
विष्यतीति कथं च भ्रमिष्यतीति संदेहवान् । ‘कलिस्तिष्ये च संग्रामे संख्याने कलहे
मतः’ इति हैमः । ‘चैलं वसनमंशुकम्’ । पेशलमूर्तिर्भगवानेव वनेषु परोपकाराय वभ्रा-
मेति भावः ॥ अथ नलपक्षे—द्वापराख्ययुगसप्रीचीनाधमकलियुगेन व्याप्तसुन्दरदे-
होऽर्धचीरवस्त्रोऽधिरजनि पक्षिहृतवसनः शून्यसभामण्डपस्थच्छुरिकया शयानाया दम-
यन्त्या वस्त्रार्थं नग्नत्वान्वित्त्वा क्रुरुद्धिः कल्पावेशात्तां विहाय तद्वियुक्त एव वनाद्वनं
वभ्राम । सा तत्रैव परिश्रान्तादृष्टपूर्वघोरभ्रमणक्षेशा(वना)न्यद्राक्षीदिति तात्पर्यार्थः ॥

दावं संद्वयमानं चण्डरवं वहिनैक्षिष्ठ ।

नागेशं च तदन्तस्त्रात्वा तदंशितो व्यकृत ।

अग्रिमसौन्दर्यदिशं श्रित्वावसनं ततोऽव्राजीत् ॥ ४५ ॥

रामपक्षे—वहिना द्वयमानं चण्डरवं दावमैक्षिष्ठ । अरण्ये भ्रमन् चटचटायितशब्दं
कुर्वाणं वनं दर्श । वहिना भयंकरेण । ‘दवदावौ वनारण्यवही’ इत्यमरः । इह वन-
वाची । तदन्तस्तन्मध्ये नागेशं लक्ष्मणसित एहीति मार्गान्तरे नीत्वा त्रात्वा रक्षित्वा
तत्र दंशितस्तदंशितः । ‘संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूठकङ्कटः’ इत्यमरः । ‘दंशि-
दंशने’ चौरादिको धातुः स्वार्थे णिच् । अप्रे निशाटो भवेदिति समनव्यत । तादशस्यले-
ऽपि अव्यकृत इति च्छेदः । ‘अभावे नव्यनो नापि’ इत्यनिषेधेऽव्ययम् । न व्यकृत ।
विकारं न लेभे इत्यर्थः । ‘अकर्मकाच्च’ इति कृतस्तङ् । पूर्वरूपम् । अथ तृतीयार्थव्याख्या—
‘शेषं गाथात्रिभिः पद्मिश्वरणैश्चोपलक्षिताः’ इति गाथाछन्दः । तद्याख्यानं पद्यानन्तरम् ।
ततोऽग्रिमसौन्दरी आवसनमदिशां श्रित्वा अव्राजीत् । ध्यवः वित्तात् ‘पिद्वौरादिभ्यश्च’
इति ढीप् । ‘हलस्तद्वितस्य’ इति यलोपः । ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ । ‘वस स्नेहेच्छाप-
हरणेषु’ । आसमन्तात्रीतिसहितं यथा स्यात्था महासुन्दरी सीतारामदिशामहुस्तस्य
भीता वनमैक्षिष्ठ दर्श । ‘ईक्ष दर्शने’ । ‘व्रज गतौ’ । ‘वदव्रज-’ इति वृद्धिः ।
अग्रिमा सौन्दरी यस्याः सा ॥ अथ नलपक्षे—स नलोऽग्रिमा द्वयमानं चण्डरवं दावं
वनमैक्षिष्ठ दर्श । ‘ईक्ष दर्शने’ लुण् । तन्मध्ये नागानामीशं कक्षीटकं द्वयमानं सीत-
भीतं पाहीति वदन्तं त्रात्वा रक्षित्वा पुनरग्रे रक्षार्थं तदंशितस्तदृष्टः सन्व्यकृत वैरूप्यं
द्यामत्वं हस्तत्वं च लेभे । अतिसुन्दरत्वात्कोऽपि सेवकं न करिष्यतीति सौन्दर्यव्यप-
नीय क्रतुपर्णनगरे कंचित्कालं व्यपगमय्य पश्चादनेनावृताङ्गो वसनेन पूर्वरूपं प्राप्यसीति
उपदिश्य वस्त्रं दत्त्वा विससर्जेति भारतकथानुसंधानं कृत्वा व्याख्यातव्यम् । अग्रि-
मसौन्दर्यदिशं श्रेष्ठसौन्दर्यदायकं वसनं तद्वत्तं श्रित्वा संगोप्य ततोऽयोध्यां प्रस्त्रव्राजीत् ।

भिरपूजुजत् आनन्दं । 'पूज पूजायाम्' । चौरादिको धातुः । चह्यरे औ रूपम् । उत्तरालंकारेण आह चेति लघ्यम् । जिष्णुः गसुप्रत्ययान्तः । रामः प्रभया कान्त्या स्फुरन्ती भैमी सीतां भीर्मादस सः भीमो जनकः तस्यापत्यम् । 'तसेदम्' इत्यण् । 'टिह्वाणम्-' इत्यादिना होए । ज्ञा अवधारणे प्रश्ने वा । विषेदुं परिणेतुं न यतरे किम् । 'यदी प्रयत्ने' । एतावद्विलम्बो न कर्तव्यः । सुलमातिवर्तनमन्याव्यमिति भावः ॥ अथ नलपक्षे—जिष्णुः पुरंदरः । 'जिष्णुलेयर्थमः शकः' इति वचनात् । यथावद् तदर्हमिति संविधया । 'विधा विधौ प्रकारे च' इति क्षोशः । विष्टरगन्धमाल्यै । विष्टर आसनम् । गन्धवन्दनम् । माल्यं माला । एमिश्यचारैदेवं मुनिं नारदर्पिमपूजुजत् । आनन्दं । उत्तरालंकारेण तद्वायरं वश्यमानमूलाम् । जिष्णुः पुरंदरो भवानतिसर्वो भूतां प्रभया स्फुरन्ती भैमी वाशदः कक्षे । निपातानामेकार्थतात् । विषेदुं न यतरे किम् आद्यर्थमिदम् । इन्द्राण्या तव कल्युरुपया किं भवति यदि दमयन्ती सर्वं वरे न लभते तर्हि त्रिलोकीपत्न्यनिमानितं तव व्यर्थमेवेति धनितम् । पूर्वेषहृतम् ॥

आनन्दशब्दोचरमाह सौरं वचोविलम्बं गमयन्त्सुलमे ।

जितोर्वशीकां सुरराद् विलोकितुं वैवाहशालं स हरिः प्रतत्वरे ॥ २६ ॥

रामपक्षे—आनन्दशब्दोत्तरः शतानन्दो नाम सौरं दशरथं सूरस्य सूर्यस्य गोप्रापत्यं पुमान् सौरः तं वच आह विलम्बं गमयन् शीघ्रतां शापयन् । य एव गत्यर्थात् एव इनार्थाः । 'न विवयुक्तमन्यसद्वायिकरणे तथा शर्थगतिः' इति भाष्यात् । किमाहेत्याह—अविलम्बमस्तु विलम्बमावोऽस्तु कार्यं इति । सुरराद् रामो जितोर्वशीकां सीतां विलोकितुं द्रष्टुम् । 'न द्युतव्य' इति कप् । वैवाहमुद्दित्येत्यध्याहारः । तत्त्वरे स्त्रया जगाम ॥ अथ नलपक्षे—आनन्दशब्दोत्तरः । 'सर्वं शानमानन्दं ग्रद्धं' इति शुतिः । आनन्दस्य श्रीकृष्णाख्यवद्वाणः । शब्दं उपर्गार्थाविष्कारे च । शब्दं शब्दः । भावे घन् । अद्वैतमध्यनामकीर्तनमेव उत्तरं यस्य सः नारदः सौरं सुराणामीशम् । 'तसेदम्' इत्यण् । सुलमे दमयन्तीविवाहलमे अविलम्बं शीघ्रं गमयन् शापयन् वच आह । पूर्वोक्तं वचनमुजगारेत्यर्थः । सुरराद् इन्द्रः । जितोर्वशीकां तां विलोकितुं वैवाहशालं विवाहकर्तारो भूपा वैवाहाः । 'शेषे' इत्यण् । वैवाहानां राज्ञां शाला वैवाहशालम् । 'विभाषा चेना-' इति नपुंसकत्वं हुखत्वं योध्यम् । उद्दित्येत्यध्याहारः । प्रतत्वरे स्त्रया अव्राजीदित्यर्थः । कर्पंभूतः हरिः । यमादियहितः । उपलक्षणतया व्याख्यानम् । 'का प्रीतिः सह मार्जरैः' इतिवद् । त्रिष्टुवज्जगत्योरुपजातिष्ठतम् ॥

आमोदवांसं पवनः सिषेवे स्वः कौसुमोङ्गान्तपद्मद्विरेकः ।

प्रातिपक्षी वानल आतनोचदा प्रियासमक्षं गत उग्रतेजाः ॥ २७ ॥

रामपक्षे—सः कौसुमोङ्गान्तपद्मद्विरेकः आमोदवान् 'पवनः' तं सिषेवे । कुसुमानो चमूहः कौसुमम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । सर्वस्य कौसुमं मान्दारपारिजातं तत्रोङ्गान्ताः । रामवद् ३

स नंलो भूमिपतिः तेन दष्टोऽसौ हिताय शीघ्रमेव सर्वांतिरथामास्तोऽभूत् । तथाभूतं पिंकारं नलः प्रापत् । अतिवा स्कन्धे गुप्तं परिष्ठाप्येत्यर्थः ॥

आकालिकवैकृतवान्पुरुः पुरं प्राप शौर्ययुतः ।

मतमार्तुपर्णमस्तिलत्राणकरं भारमास वहिः ॥ ४६ ॥

रामपक्षे—शौर्ययुतः आकालिकवैकृतवान् पुरोऽमे मतमिष्टमादुपर्णपुरं प्राप । ‘अगारे नगरे पुरम्’ इत्यमरः । कथंभूतम् । अरिलत्राणकरम् । पुनः कथंभूतम् । भारम् । तावद्वहिरास । रामो वाल्मीकिर्द्वारीत्यर्थः । आसमन्तारकालयति गोवज्जनान् प्राणिमात्रं या । ‘कल विल क्षेपे’ चुरादिः । इत्याकाळि । तादशधासी कथ आकालिको यमः । ‘को व्रद्धाद्भानिलाकेषु शमने सर्वेनाग्निं च’ इति विश्वः । तस्मिन्नपि वैकृतवान् भगवान् । ‘त उतपराक्रमन्त्यविगणन्य शिरो निर्क्षेते’ इति श्रीमद्भागवते वेदस्तुती । विकृतमेव वैकृतम् । प्रशादण् स्वार्थं मतुष् । युतः शौर्येण पराक्रमेण युतः । ऋतूत् वसन्तादीन् पर्णयति हरितयति प्रकाशयति तपोषठेन युगपदपि पर्णं चुरादिः । कदुपर्णस्य कवेः । वाल्मीकिरिदम् । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । कविरात्मनीनगिल्यप्रे पद्येऽनुदादाद्वाल्मीकिर्लभ्यते । ‘कविर्वाल्मीकिशुक्योः’ इति हैमः । कथंभूतं पुरम् । अखिलत्राणकरं सर्वेनक्षाकरम् । गोव्यामादीनामपि प्रशान्तवैरत्यात् । पुनः कथंभूतम् । भारं कान्तिप्रदम् । अथ चित्रकूटवसतायिति सांनिध्यतः पदस्य च । ‘सांनिध्यतः सिद्धपदस्य चृदाः’ इति शक्तिप्राहरकृत्वाच्छादेषु ॥ अथ नलपक्षे—‘आकालिकदायन्तवचने’ इति व्याकरणे सूत्रम् । आशुनश्चर इत्यर्थः शृतः । यदैव वसनपरिधायी तदैव स्वरूपमानिति आकालिकवैकृत्यं स्वरूपस्य । आकालिकवैकृतवान् शौर्ययुतः । पूर्वं दिविवजये पुरोऽप्रे आर्तुपर्णपुरमयोध्याद्यं प्राप । कथंभूतम् । अरिलत्राणकरं पुष्पश्छोकत्वादस्य । भागी र इव । अमितेजसमिलर्थः । ‘रः पावके च तीक्ष्णे च राः स्मृतः स्वर्णवर्णयोः’ इति विश्वः । प्रागवहिरास द्वारात् अनाहृतः प्रविशति । उद्योगपर्वेण्युक्तव्याद्वहिरतिष्ठानिवेदनात् । कथनं शालिहोत्रपारीणो द्वारि तिष्ठत्वन्येन वाती-मावेदयांचके इति भावः । राजान्तिककर्मकरोऽस्तीति ॥

द्वारि भ्रियते रामो दिव्यक्षते सत्यपूर्तं त्वाम् ।

इत्युक्तः साकेतेद्यपरिचर्यायै पुनः सोऽभ्यैत् ॥ ४७ ॥

रामपक्षे—रामो दाशरथिर्द्वारि भ्रियते सत्यपूर्तं त्वां दिव्यक्षते इत्युक्तः स वाल्मीकिः साकेतेद्यपरिचर्यायै यहिरभ्यैत् संमुखं प्राप । ‘धृ अवस्थाने’ । तिष्ठतीत्यर्थः । दिव्यक्षते इति ‘शाशुस्मृदशाम्’ इत्यात्मनेपदमवसीयताम् । ‘साकेतः स्यादयोध्यायाम्’ इति धरणिः । ‘परिचर्या तु शुश्रूपा’ इति विकाण्ड्याम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । वाल्मीकिः सत्यवादित्वात् ॥ अथ नलपक्षे—रामः मुन्दरो भूतपूर्वीगत्या । यद्वा ‘रामो नीलचारुस्ते विषु’ इत्यमरः । एताहि रामो नीलः शृणवर्णः सर्पदष्टलात् । साकेतेद ऋतुपर्णः

पटवो गुज्जनप्रवीणा द्विरेका यस्मिन् सः पवनो वायुः तं रामं भगवन्तमगोचरस्तदा सेवितवान् । ‘षेष्ठु सेवने’ लिह । उप्रतेजा वा निश्चयेन तदा अनले वैवाहिकेऽमौ ज्वलति सति प्रातिष्कशीं सहायतामातनोत् । वेदवाक्यैरपरिल्यागं जन्मपर्यन्तं प्रियायाश्वकारेत्यर्थः । ‘प्रतिष्कशश्च कशेः’ इति सुद्धं ब्राह्मणादित्वात्प्यव् । पित्वान्दीप् । ‘अस्थिभिरस्थीनि संदधामि’ इति वचनात् । ‘प्रतिष्कशः सहाये स्याद्वार्ताहरपुरोगयोः’ इति विश्वः । कथंभूतः प्रियासमक्षं गतः । अब्दलप्रन्थ्यनन्तरं मण्डपे द्यावने ध्यात इति भावः । प्रिया सीता तस्याः समक्षं प्रलक्षं गतः । ‘प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः’ इति समासान्तः ॥ नलपक्षे—उप्रतेजा नल इन्द्रस्य तदा दौत्यं प्रातिष्कशी-मातनोत् चकार । इन्द्रेण ‘त्वमेवास्मत्कामव्यथावारणाय गच्छ, अन्तर्धानविवद्या मद्वत्तया कोऽपि जनो न द्रष्टा’ इत्युक्तः । कथंभूतः । प्रियासमक्षं गतः । ‘आमोदः सोऽतिनिर्हारी’ इति कोशः । खःकुसुमादिविशेषणं सौन्दर्यद्योतकम् । पक्षद्वयेऽपि तुल्यः परिकरालंकारः । त्रिष्टुत्वजगत्योरुपजातिवृत्तं वोध्यम् ॥

नारस्य सो गोचर एव हारं पर्यष्टवीत्तत्स्यमेव तत्र ।

विहाय तत्किं जगदीश्वरेण संपर्चनं वामहतश्वरेत्किम्(त्कः) ॥ २८ ॥

रामपक्षे—तत्र शालायां प्रकान्तत्वात्पूर्वं स जनकः कन्यापिता नारस्य नरसमूहस्य अविषय एकान्तत्वाद्, हारं पर्यष्टवीत् । हरेन्नरायणस्यावतारं नारदाद्युक्तं रामं वर्णितवानित्यर्थः । इत्याह चोत्तरालंकारेण तद्वैष्णवं धाम जगदीश्वरेण संपर्चनं संयोगं स्यवत्वा को वामः प्रतिकूलकारी अत्र कं पुरुषान्तरं गच्छेत् । आत्महेत्यर्थः । तस्माद्वितकारित्वं संप्रति ममैव वृत्तम् । किमन्यत्कुत्सितमेव ॥ अथ नलपक्षे—नारस्य रक्षिवर्गस्य राजमन्दिदरेऽगोचरोऽन्तर्धानविवद्या स नलसत्र कन्यापुरे स्यमेव हारमिन्द्रचरितं पर्यष्टवीत् पुनः पुनर्वर्णयांचके । तज्जगदीश्वरेण संपर्चनं विहाय को वामो मन्दो मे संपर्चनमितोऽत्र चरेत् । न कोऽपीति काकुव्यङ्ग्यम् । त्रिलोकनायेन शाची-पतिना सह नन्दनादिक्षेषु रंससे वयं मानवाः के वराका इति भावः । वा निश्चयः । एवं त्रुवाणस्य मनसा सत्यवादित्वं ध्वनितम् । उपजातिवृत्तम् ॥

सखीसहस्रेण समन्वितां तां चेतो हरन्तीमपि वैवुधस्य ।

अनन्यचित्तां समवेक्ष्य नान्यगेत्यचष्ट जिष्णुं स परीत्य तत्र ॥ २९ ॥

रामपक्षे—तत्र स परीत्य अनन्यचित्तां तां नान्यगेत्यचष्ट । कथंभूताम् । जिष्णुं नार्थन्तरजयनशीलाम् । कर्तृरि षुप्रत्ययः । पुनः कथंभूताम् । सखीसहस्रेण समन्विताम् । पुनः कथंभूताम् । वैवुधस्यापि चेतो हरन्तीम् । अग्निमिति शेषः । सोऽग्निं परे-क्रम्य अन्यत्र रामं विना नास्ति चित्तं यस्याः सा ईद्वशीं तां वीक्ष्य अन्यगा मनसापि नास्तीति अंचष्ट । चक्षिद्दर्शनेऽपि ज्ञानदृष्ट्या विचारयामास । लङ्घि रूपम् । विद्वानां समूहो वैवुधं तस्य । तडिद्वद्योतमानां विस्मायकरूपां समवेक्ष्य तुतोष ।

मनसा रामस्तदेति भावः ॥ नलपक्षे—स परीत्य तत्र इन्द्रादिस्थाने परायत्य अन्यगा
सा नास्तीति जिष्णुमिन्द्रमन्तर्क कथयामास । ‘चक्षिहू व्यक्तायां वाचि’ अर्थद्वयं
तिट्ठन्ते दर्शितम् । किं फृत्वा । अनन्यचित्तां समवेश्य । नान्यत्र चित्तं यस्याः सेति
वहुवीहिः । कथंभूताम् । विशेषणपदं प्राग्वत् । कन्यापुरे ताटगम्भुतरूपा मया दृष्टा ।
माँ विद्यायेन्द्रपक्षी भवेति चोदयमाना नाजीगणद्युम्भान् मामेवागृणीतेति तात्तर्यायेः ।
‘अभावे नष्ट नो नापि मा स मालं च वारणे’ । माशब्दोऽव्ययं निषेधार्थेऽमरेण प्रति-
पादितः । ‘खरादिनिपातमव्ययम्’ इति सूक्ते मनोरमायां दीक्षिता अप्याहुः । मान्यगा ।
नान्यगोत्यर्थः । विश्ववृजगत्योरुपजातिः ॥

हरे विजानीहि नरस्य यृतं प्रतिष्कशत्वं कृतवान्यथाहम् ।

उजिज्ञिष्यासा मनसः कदाचिन्नैवास्ति मे कौ स्मिकत्वसुच्या ॥ ३० ॥

रामपक्षे—पुना रामो जिष्णुं रूपेण द्वीजिलरीं चीतामाह—हे हरे, हरा वशीका-
रिका चासी ईर्लेश्नीरिव तत्संयोधनम् । हे हरे मद्भूतीकर्त्ति रीते, नरस्य यृतं विजा-
नीहि । ‘नृ नये’ । पचादच् । नयश्च से यृतं चरित्रं विजानीहि । यथाहं यहिष्मीपे
शपथानकार्पं प्रतिष्कशत्वं सर्वेषा सद्वर्चो भविष्यामीति कदाचिन्मे मनसोऽस्यास्त्वय
उजिज्ञिष्या नास्ति । ‘दद्वश दत्सर्वो’ जिहासा इत्यर्थः । समन्तादप्रत्ययः । केन हेतुना ।
कौस्त्रिकत्ववुद्धया । ‘कुम्भतिर्निर्कृतिः शाव्यम्’ इत्यमरः । कुस्त्रिता दृतिः शीलमस्य कौ-
स्त्रिकत्वस्त्वम् । कपटिद्वयस्या रूपसाधनं प्रतिष्कशत्वद्वस्य कोशध ग्रागेव दर्शितः ॥
अथ नलपक्षे—हरा चेतोहरा इं शिलोकीशत्वलक्ष्मीर्यस्य स इति तत्संयोधनम् । हे
हरे, नरस्य मे यृतं साप्यसाधु विजानीहि यथाहं तत्र प्रतिष्कशत्वं चार्ताद्वर्त्तवं कृत-
वान् । दीत्यमित्यर्थः । यूँ देवार्थेतज्ञानीपे सर्वसाक्षित्वात् सत्यमसत्यं वा अस्या दम-
यन्त्या मे मनसः उजिज्ञिष्या नैवास्ति । प्रतिसंदेशं भवतेऽव्योचत्तिकं करवाणि अहम्,
कालज्ञयेऽपि माँ विद्याय पत्यन्तरं करोति, मम तत्र को दोष इति भावः । प्राग्वहृत्तम् ॥

तस्यां सभायां समलंकृतायां गतव्यलीकः स्थितिमाततान् ।

सकौतुका से सुरपातिरस्यान्नार्पी तु रामान्यसुराविरास्त् ॥ ३१ ॥

रामपक्षे—गतव्यलीको रामः समलंकृतायां तस्यां सभायां स्थितिमाततान् । ‘व्यलीकं
स्वप्रियेऽनुते’इत्यमरः । यतो व्यलीको यतः सत्यवाही रामः तस्यां सभायां स्थितिग-
वस्थानंचकार । तदानीं रामविवाहोत्तवदर्शनाय से सकौतुकासुरपालिरस्यात् । ‘पालिः
छयफ्यद्वपद्मिपु’ इति तार्तार्यीकेऽमरः । नार्पी चीता द्रु । नृपसापलं द्वी (रामान्यसुरान्
निरास्त् तत्त्वाज) रामान्यसुरान् खेऽवस्थितान् द्रुताशान् कृत्या राममेवागृणीतेति
भावः ॥ अय नलपक्षे—छलेन पश्चनलीत्वं भूमिष्ठत्वं विधाय दमयन्त्याशया याकरोत्
सा दमयन्ती सत्ये नयावस्थानं स्वचिदं विधाय तस्यी सा नलमेवागृणीतेति सत्यपाशेन

रामपक्षे—सौधायितताण्यगृहः मृग्यमृगः युक्तयोपाकः अवरजनिव्यतिंकीर्णः । राम इत्यनुवर्तते । कंचित् दिष्टम् । ‘कालो दिष्टोऽप्यनेहापि’ । दिष्टं कालं व्यतीयाय । सौध इवा-चरितं तृणरचितं यहं यस्य सः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । सौधशब्दादाचारक्यदन्तान्निष्ठा-कर्त्तरि । युक्ता योपा यस्य सः । ‘शेयाद्विभाषा’ इति कर । अवरा जनिर्यस्य सोऽनुजो लक्षणः तेन सहितः । ‘संपके च व्यतिकरः प्रकारव्यातयोरपि’ इति हैमः । व्यतिपूर्वः किरतिरेष्वर्थेषु वर्तते । मृग्या अन्वेषणीया मृगा यस्य सः क्षात्रधर्मलक्षत् ॥ अथ नल-पक्षे—अयुक्तयोपाक इति पूर्वरूपेणाकारलेपः । दमयन्तीरहितः अवरजनिभिरथपालैर्य-हुभिः सहित इत्यर्थः । शूद्रादयोऽप्यश्वीया भवन्तीत्यर्थः । शेषं प्रागवद् । उपगीतिवृत्तम् ॥

स्वर्यात्वृद्धभूपा गतरामा यातलक्षणा सा पूः ।

श्रितभरता विलपन्ती ब्राजे तर्हि नो नूनम् ॥ ५१ ॥

रामपक्षे—स्वर्यातो वृद्धो दशरथभूपो यस्याः सा गतरामा यातलक्षणा, श्रित-भरता विलपन्ती सा पूर्योध्या न व्राजे नूनं निष्वयेनेत्यर्थः । मातुलगृहात् शीघ्रायतभरतापि ॥ नलपक्षे—सा निपधपुरी स्वर्गतवीरसेना गतरामः । रामः पूर्वं सुन्दरत्वान्नलस्यायधार्यः । प्रोपितनला निर्गतलक्षणा निर्गतश्रीमज्जना श्रितभरता पुण्डरप्रियत्वान्नटा एव बहुलस्तत्राभूवमिति भावः । ‘भरता इत्यपि नटाथारणाल्लु कुशीलवाः’ इत्यमरः । विलपन्ती नलमेव पुण्यलोकं शोचन्ती तर्हि तदा प्रोपिते नठे नाश्राजिष्टेत्यर्थः । नूनम् । आर्याछन्दः ॥

श्यामाङ्गं हरिमित्रं कविराङ्गुदचीचरज्जातु ।

द्विजको वरवर्णोऽहं प्रतिरोधि तयाटमाखेटी ॥ ५२ ॥

रामपक्षे—जातु कदाचित् वाल्मीकिः कविराद् श्यामाङ्गं मेघस्यामं रामं हरेरि-न्द्रस्य मिद्धं तत्कार्यार्थवतारत्वाद् खाँ कथमिति शेषः । उदचीचरद् उवाच । अहं द्विजकः । कुत्सायां कन् । शूद्राचारो द्विजोऽहं पुरा आखेटी मृग्यातत्परः प्रतिरोधि-तया चौर्यवृत्त्या । ‘प्रतिरोधिपरास्कन्दित्’ इत्यमरः । आटमभ्रमिष्यम् । ‘आखेटो मृग्या खियाम्’ इति कोशः । अत इनिमेत्यर्थायः । प्रतिरोधीति ताच्छील्ये गिनिः । व्याघक-मेति प्रागजन्मवृत्तवर्णनम् ॥ अथ नलपक्षे—कविराद् दुधश्रेष्ठ प्रकृतुपणः जातु हरे-मित्रमश्वमित्रे चाहुकं खाँ कथामुदचीचरद् । द्विजैरुक्तमितो द्विजकः वरवर्णः महायशाः अहं जात्वेव न तु सर्वेदा आखेटी मृग्यायंमाटम् । अस्य पार्श्वचरः प्रतिरो-धित्वेन मृगाणां व्याध इव । उपगीतिः ॥

ससक्रदीप्त्येजोभिः प्रकाशमानान्समद्राक्षम् ।

दर्शनलब्धविद्वोधो रामाख्यां प्रोज्जपन्नस्याम् ॥ ५३ ॥

रामपक्षे—हे राम, देजोभिः प्रकाशमानान् सप्तक्षीन् । ‘समासेऽप्यर्यं प्रकृति-भावः’ इत्युक्तम् । समद्राक्षं दृष्टवान् । दशोर्लेष । दर्शनानन्तरमेव लब्धवोधोऽहं रामे-राघव० ४

बद्धेत्यद्भुतो रसः । उत्तरालंकारेण सर्वों गमभीरार्थों लभ्यतेऽलंकारस्यैव तादशी शक्तिः समुज्जृम्भत इति ज्ञेयम् । रामशब्देनाभिरामः सुन्दरो नल एव । कोशः सुन्दरवाची प्रागेव दर्शितः । पूर्वार्धं नलपक्षेऽपि समानम् । प्राग्वद्वृत्तम् ॥

वृन्दारका प्राप्तवरः स पावकः सौरीं प्रतिश्रुत्य परार्थवर्णम् ।

इयेष गन्तुं समितः प्रतीक्ष्यः संप्राप्य सद्यौतकमुन्नतेच्छः ॥ ३२ ॥

रामपक्षे—स पावकः प्रतीक्ष्यः समितो गन्तुमियेप । ‘पूरू पवने’ । अहस्यापावनः स रामः सर्वेषां पूज्यः । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’ इति कोशः । समितः सभातः गन्तुमयोध्यां प्रति इयेष । यद्वा समितप्रतीक्ष्य इत्यविसर्गः पाठः । संगतपूज्यः दशरथवसिष्ठादिसहितः । कथंभूतः । वृन्दारकै रूपिक्षत्रियैरपि । ‘वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ’ इति कोशः । अप्राप्ता वरा श्रेष्ठा यस्य स इति वहुव्रीहिः । किं कृत्वा । परार्थवर्णां श्रेष्ठवर्णां सौरीम् । ‘तस्य-दम्’ इत्यण् । सूर्यस्य प्रभामिव प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । परिणीयेति यावत् । मुनः किं कृत्वा । सद्यौतकं संप्राप्य उन्नतेच्छो महेच्छः सन् कुञ्चरदासीदासादियुतं जनकदत्तं परिवह संप्राप्य स्योग्यमिति तात्पर्यार्थः । ‘योतकादि तु यद्वैयं प्रदायो हरणं च तद्’ इति त्रिकाण्डज्याम् ॥ अथ नलपक्षे—वृन्दारकेभ्यः इन्द्रादिभ्यः संतुष्टेभ्यः आप्राप्तवरं नानावरान् प्राप्य स्वत एव सत्यपूतत्वात्कथामिः पावकः कलिदोपन्नः संगतपूज्यः सुमस्यादिपूज्यः गन्तुं निषधपुरीमियेप अवाङ्छत् । ‘पूरू पवने’ । एवुल् । किं कृत्वा । परार्थवर्णां सौरीं सूर्यप्रभामिव दमयन्तीं प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य विवाहामौ । किं कृत्वा । उन्नतेच्छः सद्यौतकं योग्यं पारिवर्हं संप्राप्येत्यर्थः । पूर्ववत् त्रिष्टुवजगत्यो-रुपजातिवृत्तम् ॥

पदं स्वकीयं त्रिदशाः समीयुः पुरीं निजां क्षोणिपतिः प्रतस्ये ।

त्रियोजनं यावदतीतवान्पर्यं तावत्सप्तैरुद्गृम्भ(भ्य)ताध्वनि ॥ ३३ ॥

रामपक्षे—कौतुकदृष्टारत्निदशाः प्रसन्नाः स्वकीयं पदं समीयुः । ‘इण गतौ’ लिदू । जग्मुः । क्षोणिपतिर्निजां पुरीं प्रतस्ये । यावत्त्रियोजनं पथम् ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषः । त्रियोजनमिति पात्रादित्वान्नुपुंसकत्वम् । पथशब्दोऽकारान्तः । मार्गमती-तवान् अतिचक्राम तावत्सप्तैरुद्गृम्भ(भ्य)ताध्वनि वहुभिः शिष्यैः सह परशुरामेण मुख्येन च उद्गृम्भ(भ्य)त प्रकटीभूतम् । इत्थं वहुवचनं सर्वेषां तदाङ्गाकारत्वात् ॥ अथ नलपक्षे—ते इन्द्रादयः पदं स्वं ययुः क्षोणिपतिर्नलः निजां पुरीं निषधराजधानीं प्रति प्रतस्ये यावत्त्रियोजनं पथमतीतवान् तावत्सप्तैः क्षत्रियैः स्वयंवरे तिरस्कृतैः अध्वनि वहुभिः समेत्य उद्गृम्भ(भ्य)त प्रकटीभूतम् । त्रिपदं वहुत्तोपलक्षणं वोध्यम् । नलपक्षे स्वयंवरसमाजे तु इन्द्राणी भस्त्रीकरोतीति नायुध्यन् । नलस्त्वनैषीत् । प्राग्वद्वृत्तम् ॥

तिवर्णद्वयं प्रोजपन् । वृषलतुल्यत्वाद्युत्कमोपदिष्टं ज
वातिष्ठम् । ‘गातिस्था—’ इति सिचो लुक । अस्थादि
धावंस्तानेवापश्यं सप्त कुपीन् । दर्शनलब्धवीघोऽहम् । रामेति परव्रह्माद्यां प्रकर्षेण
जपन्नस्थाम् । उपगीतिवृत्तम् ॥

चलितोऽपि दूरदूरं हरिशरणोऽन्तर्दध्युस्तं च ।

भुवनेशगुहां चित्रां तत्राहं तन्महोऽपश्यम् ॥ ५४ ॥

रामपक्षे—च पुनस्तेऽन्तर्दध्युः । हरिशरणोऽहं भवन्नपि दृढं तन्मुकुन्दशरणलात् चित्रां भुवनेशगुहां तद्वद्युगुहा । ‘गुहां प्रविष्टावात्मानौ—’ इति व्याससु ज्योतीरूपमपश्यं भगवन्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ नलपद्ध्युः । हरिशरणोऽहं दूरदूरं चलितः अपि पुनः शरपाताले वर्तमानां कूर्माचले चित्रामद्गुतां सरस्मेरसुधामन्नयात्मकं तेजोलक्षणं भुवनेश्वरमद्राक्षम् । दशदिग्गमनं स्कन्दपुराणान्तर्गतभुवनेशानमाहात्म्यमवलोक्य द्वयैः प्र

आव्रज्य चिरातेऽमी नाकुं पुपुवुर्दयाद्रा-

ऋतुपर्णं कविमुक्त्वा खैरव्रज्या व्यचारि- पुर्जोषम् ॥ ५५ ॥

रामपक्षे—तेऽमी ऋषयश्चिराद्विवर्षान्ते आव्रज्य पुपुवुः पवित्रीचक्रः सर्वादिभिः । कथंभूताः । दयाव्रज्याः स्वच्छन्दगा जोषं व्यचारिषुः । ‘वामल्लरश्च नाकुवन्दयोः खैरः’ इति च । ‘व्रज्यादाद्या पर्यटनम्’ इति बहुत्रीहिः । ‘तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्’ इति तृतीये । ऋतुर्सार्वकालिकत्वं यत्प्रभावादेतादशं कविमादिकविशद्भय अतःपरं वाल्मीकिः कविराद परमर्षिर्भविष्यसीति वरं तद्विषयश्चिराद्विलम्बेन आव्रज्य आगत्य आ समन्तात्कुत्सेषदर्थे कुः’ इत्यमरः । ‘अत्युच्चैः सौ’ इतिवक्तुते दयाद्रा न पुपुचुरिति न, पुपुवुरेव । काकुः कविं पण्डितचारिणो व्यचारिषुः । वाहुकं प्रति ऋतुपर्णोऽक्तिरियम् । असुतमश्लोको राजर्षिर्भविष्यसि पण्डितोऽपि भवितेति प्रश्नुपर्णं मासभिधाय यत्प्रभावाद्यशंकरदर्शनात्व-शुत्वां चक्रः ॥

श्यामाङ्गो हरिमित्रं विसिष्यिये तां कथा श्रुत्वा ।

अथ भरतः परिकर्वान्स्थलीमयोध्यां सतीर्थोऽगात् ॥ ५६ ॥

रामपक्षे—श्यामाङ्गो हरिमित्रं तां कथां श्रुत्वा विसिष्यिये । अथ सतीर्थः परिकर्वान् भरतः अयोध्यां स्थलौमगात् । मेघश्यामाङ्गल

हरेरिन्द्रसं सिंहं विसिधिमये । 'भिद् ईपद्धसने' । आर्थ्ययुक्तोऽभूत् । मानुषचेष्टा दर्शयन् अनन्तरं मातरं संतर्ज्ञं कृतपश्चिमक्रतुः पुरोधा समं तीर्थशब्देन पुरोधा वसितुः परिवारेण समस्तेन सहितः सैन्यः श्रीरामपदभाकृ पांदचारेण । अयमेवो-
त्कर्णेण ध्यायन्तीति अयोध्या मुनयः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । 'आतोऽनु-
पसर्गं कः' । अर्शं आयच् । अयोध्यावन्ती । 'मतौ वह्निः' इति वीर्यः । अगात्
जगाम । स्थलीं 'चित्रकूटस्थलीम् ॥ अथ नलपक्षे—हरेरथजारेमित्रम् । श्यामाङ्गो
वाहुकस्तां कथां ऋतुपर्णाच्छुला विसिधिमये । अनन्तरमेव क्षितिराजो भरतः
सपरिकर उपयोगिकलशादिना युक्तः । 'भरता इत्यपि नटा' इत्यमरः । सोपाध्यायः
परमेन्द्रजालिकः सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठाकः अयोध्यां स्थलीं पुरीं वा अगात् । 'खर्णेऽपि राः
परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः' । 'तीर्थं शाक्षाध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति विश्वः ।
मूलविमुजादिलादात इति ध्यायतेः कः । उपगीतिः ॥

भरतः प्रणीतपूजो मध्येमार्गं स्थलान्तरे विरजन् ।

पूर्वास्पदं हरिपदं हिला तृणयन्सकोटीरः ॥ ५७ ॥

मध्येमार्गं भरद्वाजादिमिः प्रणीतपूजो भरतः स्थलेऽन्यत्र विरजन् विरक्तं आसीदि-
स्यर्थः । 'अस्ति भवन्तीपरः' इति भाष्यं प्रागेव दर्शितम् । तत एवाध्याहार्यम् । हरि-
पदं हिला पूर्वास्पदं तृणयन् सकोटीर आसीद् । यत्र रामेण निकेतः, कृतसत्पदं
हिला अन्यत्र वासे तृणीकुर्वन् सकोटीरो जटाजूटभाकृ आसीद् । 'कोटीरो भुक्ते प्रोक्तः
कोटीरः खाजटास्टे' इति रभसकोशः । तृणशब्दाद्वालर्थं गित् ॥ अथ नलपक्षे—
भरतो नटः स मध्येमार्गम् । अव्ययीभावः । 'पारेमध्ये-' इति निपातनादेलम् । अन्यैः
पूजितोऽपि पूर्वेषां पूर्वेषां पूर्ववंशयानामास्पदं स्थानं विहाय इन्द्रप्रस्थापितं पदा-
न्तरं तृणयन् कोटिप्रदं तमृतुपर्णं मत्वा तमेवाभ्यधावत् । भरतप्रोक्तं नटसूत्रं
मधीत इति भरतः । 'प्रोक्तालुक्' इति अणो लुक् । 'भरता इत्यपि नटा' इत्यमरः ।
उपगीतिवृत्तम् ॥

श्यामाङ्गं गुणवत्त्वात्प्राणं सीद्धर्पकण्टकितः ।

आयोध्योऽपि ददर्श प्रभुं तमुच्चैर्गुणं भरतम् ॥ ५८ ॥

रामपक्षे—हर्षकण्टकितः स इत्यगुवर्तते । गुणवत्त्वात् मेघवर्णलात् श्यामाङ्गं रामं
प्राणंसीत् । आयोध्यः प्रभुरपि । अयोध्याया राजा आयोध्यः । रामोऽपि उच्चैर्गुणं
भरतं ददर्श । 'रोमाङ्गनं कण्टकितसमम्' इति मेदिनी । तारकादिलादितच् । कथं-
भूतः । हर्षेण सरोमाध्यः । रामदर्शनजन्यहर्षेण रोमाद्यितः सालिकलात् । पितृदत्तराज्यं
स्वकला तं प्रभुमेव शरणं चकार । यतः—'णम प्रहृत्वे शब्दे च' । लुट् । उच्चैर्गुणमिति
परिकरालंकारोऽयम् ॥ अय नलपक्षे—हर्षकण्टकितः स भरतो नटः श्यामाङ्गं वाहु-
कम् अधिकगुणवत्तादर्शनाद्वन्द्वे । तदनु अयोध्याया राजा ऋतुपर्णोऽपि उच्चैर्गुणं

सा रावणान्तमाच्छद्विनसा दायादपिङ्गना महु ।
आचक्रन्द परात्मश्रयणोत्था धातवर्णिनी तत्र ॥ ७८ ॥

रामपक्षे—विनसा दायादपिङ्गना सा महु रावणान्तमाच्छद् । ‘अन्तः स्वरूपे निकटे नाशनिश्चययोरपि’ इति हैमः । रावणसभीं जगाम । ‘दायादी सुतवान्धवौ’ । ‘पिजि हिंसायाम्’ । दायादानां वान्धवानां पिङ्गनं मारणं यस्याः सा । विगतनाविक-योपलक्षिताम् । ‘द्राघमहु सपदि हुते’ इत्यमरः । महु शीघ्रम् । तत्र रावणसभायां सा शूर्पणखा परात्मश्रयणोत्थापातवर्तिनी आचक्रन्द रुरोद । परात्मनो विष्णोः थर्यणं येषां ते परात्मश्रयणा वैष्णवाः पश्वटीवास्तव्यमुनयः असत्प्रतिकूलाः तदुत्थो य आधातः कदनं खगादीनां तस्य धरितस्य वर्णनशीलाः । वर्णयते स्ताच्छील्ये गिनिः । भवदादि-श्चमुनिपुत्रभक्षणशीलाया भे तापसाभ्यां तत्र बसन्नां मुनिहिताभ्यां चतुर्दशसाहस्रख-रादिधातोऽकारि । सहादं भे दशा चैषा कृता इति वदन्त्यरोदीदिति रामायणकथा-नुसंधेया ॥ अथ नलपक्षे—सा परा विवेकवती बुद्धिर्जातदायादपिङ्गनाविकौटिल्या द्राकृ रावणान्तं महामोहवृपतेः सकाशं जगाम । अविद्यासंघस्य महामोहमूलसात्स एव राजा समुज्जूम्भते । ‘प्रलयन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्’ इति कोशस्तारस्यात्तुद्धिष्ठानो महामोह इति भीमांसनीयम् । रावयति रोदयति सर्वान् यमनगरवर्धितादिति महा-मोहः सं चाहंसमतामूलकः तत्प्राचुर्यं तमःप्रधानेषु हैयम् । ‘विष्वव्यन्तःकृतेऽन्य-स्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका’ इति काव्यप्रकाशे व्याख्यातम् । शुद्धलक्षणायां महामो-हशब्दानुपादानम् । रावण एवायमित्यध्यवसानात् । विस्तरमील्या बहुलं नोच्यते-ऽसामिः । परात्मनो विष्णोः थर्यणं यस्य स नलस्तदुत्थो य आत्मीयाधातस्तद्वर्णिनी-त्यर्थः । विपक्षवर्धकलात्तस्य आत्मनश्च हीयमानवलक्षादाचक्रन्द विललापेति तात्प-र्योर्थः । गीतिः ॥

विगतस्पशत्त्वलघुतः को न कुलं धातयेन्मूढः ।
इत्थं संश्रुतकदनो मारीचं शिश्रिये जवतः ॥ ७९ ॥

रामपक्षे—किमाहेत्याह—विगतस्पशत्त्वलघुतः को मूढः कुलं न धातयेत् । अपि तु सर्वोऽपि । ‘अपसर्पथरः सशः’ इत्यमरोक्षिः । विगतचारत्वेन लघुतां यस्य सः । चारेनेत्रविहीनः को मूढो राजा । लादशः कुलं वंशं न मारयेत् । अपि तु मारयेदेव । इत्थं ‘कद वैकृत्ये’ धटादिः । संश्रुतकुलनाशो गत्वा वेगेन, मारीचं राक्षसं समुद्रकूले वसन्तं प्राह—शिश्रिये कार्यार्थं सामपूर्वं शिश्रिये, इति पदव्यज्ञयम् । इत्थमिति लक्ष-दीनो बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् जनस्याने मायामृगो भृत्या रामं वशयन्ते दवीयोदेशं गमय, अहं त्वामनुगत्वा तज्जायां हज्जा पारेसमुद्रं नीत्वा रस्ये तया सहेति । रामायण-कथानुसंधेयां । प्रबन्धोऽयमित्यपदद्योतः । इत्थमिति देहलीयीपन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते ॥ अथ नलपक्षे—संमहामोहस्य तामसराजसत्वान्महामोहः शब्दादिवि-राघव० ५

नटराजं तं भरतं ददर्श अद्राक्षीत् । वायादिकं दत्तवा शुभया यशोऽर्थम् ।
आर्यावृत्तम् ॥

करुणं रसं प्रकटयन्मरतः सर्वान्व्यमूमुहचत्र ।

स्वर्याततातवृत्तं प्रथयन्नस्थात्सहानुजः श्रमणि ॥ ५९ ॥

रामपक्षे—तत्र भरतः करुणं रसं प्रकटयन् विलपितं तातमुद्दिश्य शुर्वन् सर्वान्मुनिसहितान् व्यगूमुहृत् मोहयामारा । कथंभूतः सः । स्वर्याततातवृत्तं प्रथयन् । कथंभूतं वृत्तम् । श्रमणि श्रमणकर्त्यायुजम् । शीघ्रं राजा नृतोऽभूत् इत्थंभूतः सहानुजोऽस्यात् । हा हेति आत्मनादभाकदण्ठसं व्यधयन् लक्षणादीन् मोहयांवभूत् । स्वर्गतदशरथचरितमेव द्यापयंलत्र तस्यां ॥ अथ नलपक्षे—नवरस्यां करुणं रसं प्रकटयन् तत्र समायां सर्वान्मोहितवान् । स्वर्याततुपर्णतातस्य चरितं विस्तारयन् तद्रूपानुसंचानेन स्वश्रान्तुयुक्तं वहुव्यधितर्णालदर्शनश्रमणं यथा स्यात्थाऽस्यात् । स्वर्यातेत्यत्र ऋतुपर्णस्येति शेषः । गीतिवृत्तम् ॥

वाप्पायमाणकण्ठो रामो राजाधिराजोऽसौ ।

ववृते तदा वहुतपास्तस्मै राज्यं समर्पयामास ॥ ६० ॥

रामपक्षे—असौ रामस्तदा वाप्पायमाणः । आर्याक्ष (?) ‘वाप्पोभ्यामुद्दमने’ इति क्यङ् वाप्पमुद्दमतीत्यर्थे । ववृते वभूय । वहुतपाः । ‘तपस्तपसि संतापे’ इति हैमः । ‘तप संतापे’ । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ । वहुसंताप इत्यर्थः । तस्मै भरताय अयोध्याराज्यं खमेव शाधि अहं नायामीति पितृदत्तलानुभ्यं तावत्कथयिता समर्पयामास । तत्ये-म्णातुपत्तुतोष ॥ अथ नलपक्षे—राजाधिराजोऽसौ नल एव संप्रति नीलरूपत्वाद्रामः । ‘रामो नीलचारुसिते त्रिपु’ इति कोशः प्रागुक्तः । ‘नानार्थं तात्पर्याद्विशेषोपावगतिः’ इति भाष्यादत्र नीलर्थं तात्पर्यम् । [सर्व]दत्तवान्नलस्य नीलत्वं ताहवहुगुणं दद्वा नटं परसेव-कत्वाद्गृह्णत्वात् । ‘रा दाने’ । धजर्थं कविधानम् । राणं रः रस्य ऋतुपर्णदानस्य आदयं घृतं वहुलं घृतं समर्पयामास । ददावित्यर्थः । वीरसेनदमयन्त्यादिस्त्रूपदर्शनात्तादवस्थ्या-आप्नारभ्मे इति भावः । ‘घृतमाज्यं हविः सर्पिः’ इति कोशः । उद्दीतिवृत्तम् ॥

स तु पादुकापुरस्कृन्नन्दिग्रामे तदीयभक्तियुतः ।

आदेशकारिजनतापुरस्कृतस्तीर्थभाग्रेमे ॥ ६१ ॥

रामपक्षे—स तु नन्दिग्रामे रेमे । कथंभूतः । पादुकापुरस्कृत तदीयभक्तियुतः आदेशकारिजनतापुरस्कृतः । तीर्थभाक् । पादुकां पुरस्कृतोतीति उपपदसमासः । ‘किञ्च्चावा’ इति क्रिप् । तीर्थशब्देन गुरुः रामपादुकां पुरस्कृत्य भक्तियुतस्तदीयशब्देन पादुकापरामर्शः । त्यदादीनां पूर्वपरामर्शकत्वात् ‘पुरस्कृतः पूजितः स्यात्’ इति हैमः । आदेश आज्ञा तत्कारिणी या जनता तया पूजितः राज्यं भवतामेव भवद्वासोऽहं यावदागमं पुरमविशनेव पादुकाकिंकरो भवदाज्ञया शास्तिष्यामि राज्यमिति निगद्य निवर्त्य नन्दिग्रामे वसन् । रा-

घयग्रामसकाशं गत्वा खप्ते विषयमृगतृष्णासमूहं तसै नलाय तत्र हृतं प्राहिणोत् । मरी-
चीनां विकारो मारीचम् । ‘मृगतृष्णा मरीचिका’ इत्यनुशासनम् । मध्याहाके सैकत-
पुज्जोऽपि पयःपूरत्वमापयते इति प्रसिद्धम् । तदसिन्नास्तीति विषयग्रामं एव मा-
रीचः । अर्शाद्यच्च । निद्रावस्थायां रामं इयामाङ्गं सिद्ध्याभूतमारीचं दर्शयच्चम् । नि-
जीर्णाध्यवसानरूपातिशयोक्त्यलंकारेणोपमानमात्रं शिष्यते भरतानुशासनात्काव्यप्रकाशे
‘विहायसि विहारिणी लसतु नाम सौदामिनी’ इत्यादि दृष्टान्ता द्रष्टव्याः । आनृशंस्येन
नृशंसंखादयोजिता इति नलेन महामोहसेनाकदनं कृतं पूर्वम् । इदानीं विषयग्रामं मारीचं
परिणतौ सिद्ध्याभूतं साकेते नलाभ्यासे प्रेषयामासेत्यर्थः । उपगीतिवृत्तम् ॥

अभ्यर्थितस्तु तेन प्रोद्विमना गतो रामम् ।

महसान्धमाक्षिपन्तं सगरं प्रैक्षिष्ट गत्वा सः ॥ ८० ॥

रामपक्षे—तेन रावणेन तु निश्चयेन अभ्यर्थितो मारीचः प्रोद्विमचित्तः पञ्चवटीस्यं
रामं गतः पूर्वं रामचरितश्रवणेऽपि यदासौ नामंस्त तदा तस्मादेव मर्तव्यमिति नि-
श्चिलं गतोऽयमिति प्रोद्विमचित्तपदेन ध्वन्यते । कथंभूतः । महसा तेजसा ज्ञानप्रका-
शेन अविद्यान्धकारमाक्षिपन्तं गत्वा रामं प्रैक्षिष्ट स प्रशब्दो दूरवाची । ‘क्षौद्रेऽप्यन्धं
तमस्यपि’ इति कोशवाक्यम् । कथंभूतम् । सगरम् । ‘गृ शब्दे’ । ‘ऋदोरप्’ । गरेण
मुनिस्त्वेन सहितम् । मुनिभिः स्तूयमानमित्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—तेन महामोहेन
राजा तु निश्चयेनाभ्यर्थितः शब्दादिविषयग्रामरूपो मारीचः प्रोद्विमना भीतचित्तो
रामं नलं गतः । कथंभूतम् । महसा ज्ञानप्रकाशेनान्धमविद्यान्धकारमाक्षिपन्तम् । परया
सात्त्विकवृद्धालिष्टम् । स विषयरूपमारीचः प्रैक्षिष्ट । खप्ते इति शेषः । राज्यलक्ष्मीं दृष्टा
चित्रां हरिं ध्याला प्रवृद्धः सन् मारीचं फलगूक्त्य व्यनीनशत् । प्रत्युत्तरेणाश्वपालादि-
सुख्या युक्तं प्रैक्षिष्ट मारीचः ध्यानविषयत्वे हरेर्विषयग्रामो वरीमृशीतीत्यर्थः ॥

निस्तर्हणं चिकीर्षन्प्रार्थितमपदिश्य कान्तायाः ।

प्रतिदूरं प्रणियातोऽसुष्य पलाशोद्विषंस्ताहि ॥ ८१ ॥

रामपक्षे—कान्तायाः सीतायाः प्रार्थितं प्रकृष्टकनकमृगमानयेति याचितं व्यप-
दिश्य लक्ष्मीकृत्य तस्य मारीचस्य निस्तर्हणं निहननं चिकीर्षन् रामो मायाविना वशि-
तोऽतिदूरं प्रणियातोऽभूत् । कथंभूतः । अमुष्य पलाशो द्विषन् वैरी । पलमश्वातीति
पलाद् । ‘अश भोजने’ । ‘क्रिप् च’ इति कर्तवीरि क्रिप् । ‘द्विषः शतुर्वाँ’ इति पक्षे षष्ठी ।
प्रणियात इति ‘नेर्गद-’ इति णत्वं बोध्यम् ॥ नलपक्षे—कान्तायाः परस्या त्रुद्धेर-
पसारणरूपं प्रार्थितमपदिश्य खप्ते विषयव्यतिकरस्य निहननं कर्तुमिन्छत् दूरमतिक्रा-
न्तोऽतिदूरं खहत्पद्मवतीं साक्षी चिह्नूपस्तं प्रणियातः शरणीचक्रे । कथंभूतो नलः ।
अमुष्य पलाशो रक्षोरूपविषयव्यतिकरस्य संसारहेतोद्विषन् शत्रुः । उपगीतिः ॥

ज्यमशिपद्धरत इति भावः ॥ अथ नलपक्षे—तु पुनः स नलो द्वितीयपक्षे तस्यैव
प्रकान्तलात्स इति नलः पराभृत्यते । तु पुनः स नलः श्रुतुपर्णपादुकापुरस्कृत् प्रतिदिनं
प्रणामभारी वाहुकृष्णलात् । नन्दिप्रामे नन्दिनो हृषीका प्रामा यन्नगरस्याभितः सन्ति
तादशे इति वहुवीहिः । तत्र वसन् । 'दुनदि समृद्धौ' णिनिः । अत इनिर्वा । रेमे
ब्लासीत् । कथंभूतः आदेशकारिजनतापुरस्कृतः सर्वेऽश्वपालास्तदीयास्तदीयकिंकरा
रोजादेशादभूवन् । यतः तीर्थभाकू सरव्वादिज्ञायी । आर्यावृत्तम् ॥

अथ कासारे नलिनी विनायकेन व्यदर्शि तदा ।

अवलम्बितजाग्रत्ता प्रत्यौपे घूर्णमानतनुः ॥ ६२ ॥

अथ भरतविसर्जनोत्तरं चित्रकूटपर्वतैकदेशे स्नातुं गतेन रामेण कासारः कवित्पद्धिनी-मणिदत्तोऽदर्शि । वैः पक्षिणो गहृदस्य नायकः श्रीशस्त्रेन रामेण । ‘नायको नेतरि श्रेष्ठे हार-मध्यमणावपि’ इति विश्वः । तत्र कासारे तदागे काचित्तलिनी कमलिनी नलमस्यास्तीति नलिनी व्यदर्शि दृष्टा । दशोधिष्ठ । कथंभूता । अवलम्बितजाप्रता । ‘हृतद्वितसमासे-भ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रलययेन’ इति सिद्धान्तः । प्रत्यूपे प्रातःकाले । अवलम्पिता आश्रिता जाग्रत्ता विकासो यथा सा । रात्रौ पश्चानां संकोचाद् । मुनः कथंभूतः । धूर्ण-मानवतुः ‘धूण धूर्णं भ्रमणे’ । वायुवशाङ्गमन्ती मूर्तिर्यस्याः सा । एतामेव पुनर्वर्ण-यिष्यति कविनेलपक्षे ॥ अथ नलपक्षे—यदा नलो विहाय जामां गतोऽभूत् ततः कावस्था दमयन्त्या अभूदित्याह—यदृ जीणेसभामध्ये नलः विश्ये । तया सह तत्र विद्वरे कासार आसीत् । कासार इति सप्तमी गङ्गायां धोप इतिवत् । उक्तं हि भाष्ये— साधकतमसूत्रे व्यर्थाभूतेन तमव्यपूर्णेनेदं शापितम् । ‘कारकाधिकारे गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्तते’ इति परिभाषा । गङ्गायां गावः । कूपे गर्गकुरुं तेनेत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः । कस्यानन्दस्यासार आगमो यस्यादिति यौगिकोऽयं कासारशब्दः । विनायकेन केनचित्कलिं-विधिकरेण पक्षिश्रेष्ठरूपधारिणा हृतनलचीरवरेण सरसि तत्त्विकटे तस्मिन्नाले नलिनी नलः पतितवेनास्या अस्तीति । अत इन्नेर्मत्त्वर्थायः । ‘ऋद्वेभ्यः’ इति दीप् । नलपत्री । दमय-न्तीत्यर्थः । व्यदर्शि ‘दृष्टा । नलाभानन्तरे प्रातः प्रवृद्धा । कथंभूता । अवलम्बित-जाग्रत्ता इत्यादिविशेषणानि प्राग्वत् । पतिदर्शनाभावात् धूर्णेमानमूर्तिः । भ्रमवित्तवेन व्याकुला ‘कां दिशं यामि हा विषे किं करोमी’ति वचनात् । कलिदूसालु दमयन्त्यो- (दंपत्तो)विषेगदुर्खं दृष्टा जंहृदेति भावः । उपगीतिरूतम् ॥

वनजातकान्तिपूरादूरपतित्वात्सवाप्पजला ।

शवरकरानभिमृष्टा साक्षान्मन्दाकिनी यस्मात् ॥ ६३ ॥

रामपक्षे—‘त्रिमिविशेषकमिदं वैधम् । पुनः कर्त्यभूता । वने जले’ । ‘जीवनं
भुवनं वनम्’ इति कोशः । जातः कान्तिपूरो यस्याः सा । ‘पूरुषप्रत्यक्ष’ इति
प्रिकाण्ड्याम् । अद्वारपविसूर्यत्वात् । ‘वाऽपमश्च च’ इति कोशः । प्रातर्दीतदागादी

अतिलक्ष्मणान्तसंस्था क्रन्दं पर्यूष्ण कान्ता सा ।
स्वाम्यास्ते शत्रुहतिः परं प्ररक्षेहि शीघ्रभित्यवदत् ॥ ८२ ॥

रामपक्षे— अतिलक्ष्मणान्तसंस्था सा सीता क्रन्दं पर्यूष्ण है देवर, शत्रुहतिर्मम स्वामी आस्ते । परं स्वामिनं प्ररक्ष शीघ्रभित्य गच्छेत्यवदत् । 'तु हि च स है वै पाद-पूजे पूजने स्वति' इत्यमरः । अतिशयितप्रशस्तथासौ लक्ष्मणवेति कर्मधारयः । 'अन्तः स्वरूपे निकटे' इति हैमः । रामसंघृषितमाचर्यं यतो मारीचः प्राणान् जहौ इति सीता ब्राम ॥ अथ नलपक्षे—सा प्रसिद्धा परा कान्ता नाली अतिशयितश्री-मधिकटसंस्था परा आत्मध्यानवशात्पलायितामात्स्थाः क्रन्दं पर्यूष्ण वितक्ष्यै शत्रूणां हतिर्येत्स्वाद्यो मुकुन्द आस्ते तमेव शीघ्रभित्य ग्रपदात्म प्ररक्ष उपसर्गाद्वोपाय भौतिकं पिण्डभित्यवदत् । उपगीतिः ॥

अतिलक्ष्मणो न मेने प्रभावविचर्य तद्वचनम् ।
समुदासिए त्वराणीविजनासीनोऽपरां शोचन् ॥ ८३ ॥

रामपक्षे— तस्य प्रभावविदिति लक्ष्मणः तद्वचनं न मेने । तर्हि किमकरोदि-
याह—त्वराणीविजनासीनः अपरां छायासीतां शोचन् कीणपो मामन्तरेण हरिष्य-
तीति शोचन् । कर्यंभूतः । प्रभावविद् ग्रिलोकीसंहारेऽपि समर्थः । प्रभुणा हतः क्र-
व्यादः तदनुकरणीं विलपति सा तु वाक्पाटवं यदाकार्पातदापासरदित्यर्थः । आसे-
र्ष्णैः ॥ अथ नलपक्षे—केवलवृत्तये क्रतुपणं विना श्रीमतोऽन्यानतिक्रान्तः अतिल-
क्ष्मणः इयामाङ्गस्तस्य साक्षिचैतन्यस्य प्रभावविद् तद्वचनं सात्त्विकधीवचनं न मेने इति
न । अपि तु मेने इति काङ्क्षः । स्वप्रावस्थायामिति शेषः । अपरां शोचन् विषयव्यतिक-
रेण तुच्छापरा मां अंशयितुमागता ध्यानानुभावादात्मनः क्रन्दन्ती दुर्दशापलायितेति
कष्टंगतेति शोचन् । शेषं समानम् । उद्गीतिः ॥

बलवन्तमर्दि हत्वा निरवारीदुर्घमश्लोकः ।
रावण इह चावसरे भिक्षुवपुस्तामुपासार्पत् ॥ ८४ ॥

रामपक्षे— उत्तमश्लोको रामः मायापारीणत्वाद्वलवत्तां मरीचस्य । परिकरालंकारः ।
बलवन्तं मारीचं हत्वा निरवारीत् आहादिष । 'आहादने निर्वृणोति' इति भट्टमः ।
च पुनः इहावसरे भ्रातृद्वयरहितसमये भिक्षुवपुः संचासिरूपो रावणः तामुपासार्पीत्
आजगाम ॥ अथ नलपक्षे—उत्तमश्लोकः पुष्पकीर्तिर्नेलः बलवन्तं विषयव्यतिकरमर्दि
हत्वा निरवारीत् । 'निर्वाक् परमानन्दे' इति शब्दार्णवः । च पुनरिहावसरे अभिक्षुव-
पुर्महामोहः शृहिमेदः नलकृतेनानुशयेन मरिष्यतीति रागवतीं तां तु द्विद्विनुनेतुमुपा-
सार्पत् । उपगीतिः ॥

बहुधा प्रतार्थं जहे छायां शोशुच्यमानां ताम् ।
खगराजमात्रशरणां त्रिकूटधरकेतनो दुष्टः ॥ ८५ ॥

वाप्षोद्भूमो भवति । नीहारवत् ततोऽस्तुकणः परिस्ववन्ति । तत्र कविश्चत्रेक्षते—
खण्डता नायिकेव पद्मिनी छी हरोद सवाप्पजला मन्ये । पुनः कथंभूता । शवरक-
रानभिसृष्टा शवरकरेण किरातादिहस्तेन वृपलादिवारणान्मुनिभिर्मन्दाकिनीजलत्वाद-
नभिसृष्टा अस्पृष्टा । तमेवार्थं द्रढयति—यतः साक्षान्मन्दाकिनी तत्त्वमीपस्थानां तत्प्र-
त्वावत्त्वात् सरस्यादीनाम् । अतो नीचस्यशरीरहिता ॥ अथ नलपक्षे—कथंभूता सा दम-
यन्ती । ‘क्षै जै पै क्षये’ धातुः । जनेर्जायतेक्ष के तुल्यं जात इति रूपं भवति । वने
जातः क्षीणः कान्तिपूरो यस्याः सा क्लेशाधिक्यात् सवाप्पजला अशुवर्पवर्धिणी दूरप-
तित्वात् । ‘मैन्दाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः’ इत्यमरः । ब्रमन्ती वने शवरं
कामुकं दृष्टा भस्तीचकार पातिवलेन शापात्त्वायाः न तु तत्स्पृष्टासीद् । तत्र हेतुमाद—
साक्षाद्वौरीव सतीव मन्देषु भूढबुद्धिषु आकिनी । ‘अक अग कुटिलायां गती’ ‘मुप्य-
जातौ’ इति ऐतिः । कुटिलगमिनी । ‘दुष्टेषु मायाचारो मायया चर्तनीषः’ इत्युद्योगे
विदुरवाक्यं परो धर्मः । एवं शवरकरेणास्पृष्टेवाभिप्रायचेष्टादर्शनादेव चचण्डे ।
उपगीतिः ॥

अजगरगुस्तिपरोऽपि प्रियभक्तेः खण्डकोऽपि विधुः ।

स नलिन्या विधुरासीच्छेपितभूतिः क्षणे तस्मिन् ॥ ६४ ॥

अजगरगुस्तिपरोऽपि अपि पुनः प्रियभक्तेः खण्डकोऽपि विधू राक्षस इव वभूव ।
नलिन्यास्तस्मिन् क्षणे शेषितभूतिरासीद् । ‘अजा विष्णुहरच्छागाः’ इत्यमरः । ‘एशद्दे’ ।
गरणं गरः । ‘ऋदोरप्’ । गोपनं गुसिः । गरथ गुसिथ गरगुसी अजस्य शिवस्य वर्णन-
रक्षणपरोऽपि कालकूटदाहशमकत्वाद्वस्तिपरोऽपि भियस्य रवेभक्तेः खण्डकः । ‘खडि
खण्डने’ । रात्रिकरत्वात्संकोचकरत्वात् । ‘विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशो च राक्षसे’
इति हैमः । राजा चन्द्रोऽपि । स प्रत्युषे तु धूसरकान्तित्वात् शेषिता कलावशेषा
भूतिः संपत्तिर्यस्य स शेषितभूतिः शङ्के नलिन्याः शापादिव तीक्ष्णकान्तिरासीदिति
व्यज्यते । ‘क्षिष असवोपयोगे’ । इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानं शेषपदार्थः । एवं नलिन्याः
पद्मिन्या राक्षस इवासीद्वूसर इति फलितोऽर्थः ॥ अथ नलपक्षे—ब्रमन्त्या वने दम-
यन्त्या अजगरग्रस्ताया असिना तं हत्वा रक्षापरोऽपि तत्कषिणाहादकत्वाद्विधुरपि
व्यभिचारचित्तत्वात् नलखण्डकत्वात्स्य नलिन्या विधुरिव राक्षस इव कुद्देया तया पदे-
त्युक्त्वाद्वस्मावशेषीभूतः तत्र क्षणे शेषितभूतिरियासीद् । काव्यलिङ्गरूपकालंकारयोः
संसृष्टिः । एतेन दमयन्त्याः पातिव्रतमाहात्म्यं ध्वन्यते । उपगीतिवृत्तम् ॥

मुनिमण्डलान्तरगता जाताहादा चिरेण पुनः ।

कृतसौहित्या रुचिरा क्षणेन नष्टं तदादर्शत् ॥ ६५ ॥

रामपक्षे—प्रातमुनिमण्डलमध्यगता ज्ञानकालेऽचिरेण पुनर्जाताहादा सत्सङ्गात्

१. ‘भेदाः किरात—’इत्येव पाठोऽमरकोपे तूपलभ्यते.

रामपक्षे—त्रिकूटधरकेतनो दुष्टः वहुधा प्रतार्य शोशुच्यमानां छायां तां सीतां जहे । कथंभूताम् । खगराजमात्रशरणाम् । ‘अहार्यधरपर्वताः’ इति कोशः । त्रिकूटाचलवासी दुष्टः कितवः । ‘कित निवासे’ । भावे ल्युद् । मध्येमार्गं जटायुसात्रशरणां दाशरथप्रीतिविचाराद्वावणे घोरं युद्धं कुला प्राणत्यागी स ईद्वशः शरणं रक्षणं यस्याः सा शरणं रक्षणः नान्यः कोऽपीति व्यज्ञयितुं मात्रशब्दः । हा रामेति शोशुच्यमानाम् । शुचेर्यदन्तात्कर्तरि शानच् । विहायसा रथेन नीयमानां तां जहे ॥ अथ नलपक्षे—त्रिकूटधरकेतनो दुष्टो महामोहः त्रयः कूटा इव कामकोधलोभा यस्य तादृशधरनिवासी प्राणिदेहूपोऽधरः । ‘त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः’ इति भगवद्वाक्यात् । रोहयमाणां रागवतीं बुद्धिं मा कृथा इति वहुधा प्रतार्य जहे । शीत्रं पौनः पुन्येन शोचन्तीं तां रागवतीं बुद्धिम् । कथंभूताम् । खगराजमात्रशरणां खगराजस्य मा लक्ष्मीः शोभा । ‘लक्ष्मीः संपदि शोभायाम्’ इति हैमः । तां त्रायत इति खगराजमात्रः स विष्णुः शरणम् । ‘शृं हिंसायाम्’ । ल्युद् । धातसाधनं यस्याः सा । हरिनामशरणा एवं तां हातुं पारयन्तीति गृहोऽभिप्रायः । विशेष्यं विनापि बुद्धिस्थविशेषणपदानि प्रयुज्यन्ते इत्यर्थवत्सूत्रे ज्ञापितं सूत्रकारेण । शब्दरूपशब्दस्य विप्रकृष्टस्यानुवृत्तेरभावात् । अतएवोयोगपर्वणि विदुरवाक्यम्—‘एकया द्वे विनिर्जित्य त्रीकृतुभिर्वैशं कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा च सप्त जित्वा सुखी भव ॥’ इति । विशेष्यमत्रापि नास्ति । उपगीतिः ॥

हिंसीरमध्यसंस्था ह्यशोकवनिकागता रामा ।

आश्रयमेवाशोचत्पौरस्त्यं ध्यानमूकत्वा ॥ ८६ ॥

रामपक्षे—हिंसीरं राक्षसीवृन्दं तन्मध्यसंस्था अशोकवनिकागता रामा सीता ध्यानेन मूकत्वं यस्याः सा ध्यानमूकत्वा हि निश्चयेन पौरस्त्यं पतिं राममाश्रयं शरणमेवाशोचत् ॥ अथ नलपक्षे—नास्तिक्यमदकोधादि हिंसीरमध्यसंस्था हि ध्यानमूकत्वा रागवती धीः अशोकवनीतः तत्राशोकवृक्षसमूहान्तराले जनाश्रयोऽभूत् तत्रस्यः कं सुखं सखदे । ‘केणः’ इति हस्तः । तत आगता तिरस्कृता नलेन पौरस्त्यमाश्रयमेवाशोचत् स दुर्जयो वैरिसेनिः कदा मया भग्नः करिष्यत इति । उपगीतिः ।

इयामाङ्गो व्यावृत्य व्यचिनोदपरां रजोव्यासः ।

नापश्यद्यलपच्च प्रादर्शलक्ष्मणं तत्र ॥ ८७ ॥

रामपक्षे—रजोव्यासः इयामाङ्गो रामः मेघश्यामत्वात् अपरां छायासीतां व्यचिनोत् अन्वेषयामास । ‘संवीक्षणं विचयनम्’ इत्यमरः । तत्र नापश्यत् लक्ष्मणं प्रादर्शत् ॥ च पुनर्व्यलपत् । दीपकालंकारः । भावशबलता च व्यज्ञया ॥ अथ नलपक्षे—श्यामाङ्गो बाहुको नाम जाग्रदवस्थायां ज्ञानकर्मन्द्रियव्यापारवत्तां प्रकाशते । जाग्रदवस्थां ध्वनयितुमेव कविना रजोव्यासमिति पदं प्रयुक्तम् । एतत्प्राचीनपयेष्वत एव खप्तवस्था ध्वनिता रजोव्यासो व्यावृत्य निवृत्य पूर्वव्यापारात् अपरां राजसीं धियमन्वियेष ।

कृतसौहित्या कृतं सौहित्यं प्रीणनं तोषो यथा सा रुचिरा सौन्दर्यवती सा नलिनी नष्टे
खण्डेषु कृतागमं मुनिमण्डलं तत्समयेऽदर्शत् दर्दश ॥ नलपक्षे—अजगरं भसी-
कृत्याप्रे वनं गता सा दमयन्ती अतर्कितमाथमस्य मुनिमण्डलं दृष्टा तदन्तरगता भुत्त-
दव्याप्ता तत्कृतात्थ्येन जाताहादा पुनरचिरेण शीघ्रं कृतसौहित्या कृतरुक्षिकिया
रुचिरा तदा क्षणेनैव तन्मुनिमण्डलमन्तर्दितं दर्दश । उपर्युक्तिः ॥

वाताधूतोदचलत्कान्तारनतिः सुवाहृसार्थपरा ।

करिवरयूथाद्वीता प्रोदचलदूरतोऽपि ततः ॥ ६६ ॥

रामपक्षे—सा रामदृष्टा नलिनी वाताधूता कान्तारगतिः सुवाहृसार्थपरा उदच-
लत् । वारेन कम्पिता सा कान्तानां खीणां निप्रहित्वादद्य शीप्रा गतिर्यसां सा मुनि-
पनीकृतावगाहा सुवाहूनां शोभनभुजलतानां खीणां सार्थं एव पर उत्तमो यस्याः सा ।
‘दूरानात्मोत्माः पराः’ इत्यमरः । उदन्वलत् । ‘चल कम्पने’ लहू । चकम्पे । ततो दूर-
तोऽपि करिवरयूथाद्वीतातीव ग्रस्ता मामुच्छेदयेयुरिति वैपद्यु भेजे मन्ये वाताधूता न
कम्पमासा । अपि तु इत्थं विचिन्तेत्युक्तेक्षलांकारो धन्यते काव्यप्रकाशे ॥ नलपक्षे तु—
मुन्यन्तर्धानानन्तरं चकवातव्याधूता तर्हि । ‘कान्तारोऽद्वी महावनम्’ । कान्तारे महारप्ये
गतिर्गमनं यस्याः सा । सुवाहूथेदिराजसत्सार्थं चेदिषु गच्छन्तं पथि प्राप्य तत्परा रात्रौ
दैववशात्करियूथे तत्र प्राप्ते तैर्जिधांसितेऽकल्याणीति दिने दृष्टा प्राकृ दन्तिरुद्धाद्वीता
पद्याहुषेभ्यो विरुद्धभापिभ्योऽपि सुसीता प्रकर्षेण चकम्पे इति भावः । अत्राजीव
ततोऽपि दूरम् । आर्यावृत्तम् ॥

सा चैलपण्डधात्री दोधूयितमाप दौर्जनात्सङ्गात् ।

चेदीशो जननीं तां विभृयाचर्हि स्थितिं दध्याम् ॥ ६७ ॥

रामपक्षे—पुनः कथंभूता सा नलिनी आसीत् । चैलपण्डधात्री सा दौर्जनात्सङ्गात्
दोधूयितमाप । ‘चैलं वलेऽधमे त्रिषु’ इत्यमरः । चैलाध पण्डाथ ये केचित्क्षातुमागताः
कासारे तेपामपि सौगम्येन परमेण धात्री पोषयित्री । दधारेत्पृच् । ‘ऋग्नेभ्यः’ इति
वीष् । तत्र दुर्जनसङ्गात् अतिकम्पमाप । कैविचिचालितापि तदा कथं दध्यौ चेददि जन-
नीनामीशो मामिति शेषः । विभृयात् विचिन्त्य खहस्ते धारयेत् तदैवाहं स्थितिमुत्त-
मरक्षां दध्यौ धारयेयम् । ‘असद्युत्तमः’ इत्यत्र व्याख्यातम् । प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने
चोत्तमः स्यादस्मदि । अतोऽहमिति परं लब्धम् । अजा माया तत्प्रभुरपि राम एव
जातिसरा सा नलिनी मनसा ससारा । चेदीशस्य रामस्य इनोऽकारो वासुदेवो यस्याः
सा ईश्वरी सीता जगजननी मां धारयेत् तदैवाहं स्थितिमती स्यामिति तात्पर्यं मम मोक्षः
स्यात् ॥ अथ नलपक्षे—वल्लखण्डधात्री । ‘चैलं चेलं पण्डखण्डौ हनूमान् हनुमानपि’
इति द्विरूपकोशः । सा दमयन्ती दुर्जनसार्थवाहसङ्गात् अतिकम्पं प्राप्त । दुर्जनसा-
यम् । ‘तस्येदम्’ इत्यत्र । अतःपरं सा विन्तां चके । विस्तीर्णकान्तारीभूतचेदिनगरं प्र-

मंहतामपि शोचावेशात् कदाचिद्जोशुणव्यतिपङ्को जायत एवेति सूचितम् । ‘मनसो निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्’ इति गीतासु । तत्र नापश्यद्वागाकुलो दमयन्तीत्य-मिभूतां विचिन्वत्पुि लक्षणमृतुपर्णं प्रगामार्थं प्रादर्शत् । उपहुरे दमयन्तीप्रेम्णा व्यल-पच । उपगीतिः ॥

कृतसंभाषोऽनेन प्राभ्राम्यत्कानने प्रचरन् ।

स्वगराजगतिं कृत्वा व्यायतदोपं कवन्धमथ ॥ ८८ ॥

प्रसमानं निजमूर्तिं प्रैक्षिष्ट विकर्तनेन पुनः सः ।

युक्त्या युक्त्वा व्यचरत्स कानने श्रीमतां धुर्यः ॥ ८९ ॥

(युग्मम्)

रामपक्षे—कानने प्रचरन् अनेन कृतसंभाषः प्राभ्राम्यत् दूरदेशोऽन्नमीत् । प्र-शब्दो दूरवाची । युग्मलोकेनान्वयः । सीतां व्याहतकदुर्वार्ता सीमित्रिराचष अतोऽहं निरगतमिति । पुनरमे गतौ मध्येमार्गं जटायुपा किंचित्संभाष्यं तदूर्ति वैकुण्ठीयां विधाय । अथाप्ये व्यायतदोपं कवन्धं रामः प्रैक्षिष्ट । कथंभूतम् । व्यायतदोपं योजना-यामवाहुम् । पुनः कथंभूतम् । निजमूर्तिमात्मदेहं प्रसमानं मध्ये पातात् । पुन-विकर्तनेन तद्वाहुच्छेदेन युक्त्या युक्त्वा संयोज्य पुनः श्रीमतां धुर्यो रामः स कानने दण्डकवने व्यचरत् ॥ अय नलपक्षे—अनेन प्रतुपर्णेन कृतसंभाषः कुत्रचिन्मरोपवने महति प्रचरभ्राम्यत् । पुनः कथंभूतः । श्रीमतां विज्ञानसंपत्तिमतां धुर्यः स नलः कदा-चित्पश्चाशत्कोटियोजनपृष्ठ्वीमण्डलव्यापकलादीर्घभुजमिव । केन विषयसुखेन । ‘मुखशी-र्घजलेपु कम्’ इति विक्षः । बन्धः संसारवन्धो यसात् तमीदशं निजमूर्तिं प्रसमान-मिव प्रैक्षिष्ट स्वप्ने जागरेच तदा खगराजगतिम् । ‘सं व्रद्धा’ इति श्रुतेः । खेन गरो वर्णं न यस्य स चासावजय तदूर्ति तदवबोधं युक्त्या करणभूतया तं कवन्धं शाना-सिना विकर्तनेन संयोज्य कानने । ‘सर्वं ज्ञानमानन्दं व्रद्धा’ इति श्रुतेः । केनानन्देनाननं जीवनं यतः । ‘अन ग्राणने’ ल्युद । तत्र ज्ञानात्मके परे व्रद्धाणि व्यचरत् । इत्थं नलो चष्टन इति भावः । उपगीतिः ॥

शबरीकृतसंवादो गतिदोऽज्ञानां परं सरोऽजुपत ।

सावरजो धुर्यमतिर्विलक्षणं कान्तिपूरवहम् ॥ ९० ॥

रामपक्षे—शबरीकृतसंवादः अज्ञानां गतिदः सावरजः धुर्यमतिः विलक्षणं का-न्तिपूरवहं सरः अजुपत ॥ नलपक्षे—निर्गीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्यलंकारः । अहं तां शबरीं कदाचिच्छोकतमःप्रादुर्भावेन तया कृतसंवादः गत्वा रात्रौ पुष्टकरं हन्यां त्र्या इत्यादि तत्संवादः पुनर्जीगरे तद्विधूय अज्ञानां गतिदो ज्ञानद्वारा परं सर आनन्द-रूपं व्रद्धसरः अजुपत असेवत । सावरजः शद्वाश्वपालान्तरसहितः । धुर्यो मतिर्यस सः । कथंभूतं सरः । विलक्षणमनिवैचनीयं कान्तिपूरवहं कोटिसूर्यसमप्रभम् । ‘तमेव भान्त-

तिष्ठासती चेदिपात्रेदीनामीद् चेदीद् तस्य चेदीशः इनः । ‘इनः सूर्यं प्रभौ राजा’ इत्य-
मरः । प्रभवी जननी मन्मातुभगिनी सुवाहुमाता मां विभृयात् तर्हि अत्र कंचित्कालं
स्थितिमात्मरक्षां दध्यां नान्यथा । अरं दध्यामिति पूर्ववद्याख्या । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । कर्तेरि
क्रिप् । सभज्ञः श्लेषो विचित्रः शब्दालंकारः । दोधूयितमिति । ‘धून् कम्पने’ । अस्मायड-
न्ताङ्गावे कप्रत्ययो वोद्धव्यः ॥

एवं विचिन्तयन्ती तथावनं खल्ववासुणत्पुरगा ।
पुण्यश्लोकोत्तंसः पौरविमर्द जहन्मनसा ।
अनसूयाभर्तारं हृष्टा गत्वाभ्यवन्दिष्ट ॥ ६८ ॥

रामपक्षे—युग्मश्लोकेनान्ययः । एवं पूर्वोक्तं विचिन्तयन्ती पुरगा । ‘पुर अग्रगमने’
पुरतीति पुरः । ‘इगुपधात्कः’ । ‘गमेर्दः’ । ‘अन्येपामपि हृश्यते’ । पुरं ब्रह्मादिदेवाग्रेसरं रामं
गच्छतीति पुरगा खलु निथ्येन तथा तेनैव प्रकारैणैव अवनं रामहस्तप्राप्तिरक्षणमवा-
रुणत् प्राप । ‘अवरोधस्तिरोधाने प्राप्तावन्तःपुरेऽपि च’ इति विश्वः । ‘विदते विन्दति
यांसौ भवनेवसुपद्धिच(?)’ इति हैमः । भक्तविन्ताज्ञेन प्रभुणा रामेण ज्ञानं कुर्वता सीतार्थ
विचिन्त्यात्तागृहं गत्वा तस्यै भ्रमद्भ्रमरशोभिनी दत्तेति भावः ॥ **नलपक्षे—**सा दम-
यन्ती विचिन्तयन्ती चेदिपुरगा राजमात्रा मध्येरथ्यं यान्ती लावण्यशालिनी दृष्टा प्रसा-
दाद्वात्रीमुखेनाहूता हर्म्यानीता कृतसंभापणा सर्वं वृत्तं निवेदितं श्रुत्वा संवन्धमात्मनो
निर्णीय पुञ्चै समर्थं समयं कृत्वाश्रुमुखी महतादरेणैकान्ते वासं दत्त्वा स्थापयामा-
सेति भारतकथा ध्वन्यते । ‘प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः’ इति सव्यज्ञयं महाकाव्यलात् । पद-
चरणं गाथाछन्दः । इत्थं वनमवासुणत् प्राप ॥ **रामपक्षे—**पुण्यश्लोकोत्तंसो रामः ।
‘पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे’ इत्यमरः । पौराणामयोध्यावास्तव्यानां नक्तंदिनं
गतागतल्वाद्विमर्द संमर्दमाशङ्क्य मनसा तं चित्रकूटं जहत् ल्यजन् । अनसूयाभर्तार-
मत्रिं प्रजापतिं गत्वा सद्वयो दृष्टा तमभ्यवन्दिष्ट प्राणंसीत् । वर्देर्लुडि रूपम् । ‘वदि अ-
सिवादनस्तुत्योः’ । अथ **नलपक्षे—**पुण्यः पवित्रः श्लोको यशो यस्य स पुण्यश्लोकस्तेषा-
मुत्तंसः शेखर इव सत्यादिगुणशालित्वात् स नलो मनसा गुणवत्त्वादनसूयाभर्तारं गुणेषु
दोषारोपणमसूया न विद्यतेऽसूया यस्य सोऽनसूयः तावश्वशासावश्वानसूया विश्वपा-
वद् स चासौ भर्ता तमनसूयाभर्तारं भगवन्तं वासुदेवं गत्वाभ्यवन्दिष्ट । शालिहोत्रज्ञो-
ऽसि तच्छाद्वमसभ्यं देहीति यदा पौरविमर्दोऽभूत् तं जहत् ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति न
शुम् । मनसा विरक्षेन तत्रैव नगरे गोविन्दालयोऽभूमहान् तदासौ शीघ्रं गत्वा नारा-
यणमूर्तिमभ्यवन्दिष्ट अस्तावीद्युपुजच्च । भर्तारं त्रिलोकीपोष्टारम् । उपगीतिवृत्तम् । इतः
प्रभृति नलिनीरूपकालंकारो गतः । प्रकरणान्तरमाख्यायते ॥

अवरुद्धगन्धवनितो वीरसुतस्तत्र विन्नमहः ।
लङ्घितनिम्नग आर्च्छत्पारं तीरं सयोषवरः ॥ ६९ ॥

भनुभाति' इति श्रुतेः । पूरः । 'मेदाः किरातशवर-' इत्यमरः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थं स्वात् कातिैक्षित्वं (?) व्याख्यातम् । गतिर्ज्ञानम् ॥

पवमानजनस्तावच्छ्यामावयवेन संवदितुम् ।

आयात्सुग्रीवसुहृद्दिनयेन च वार्तमाचारीत् ॥ ९१ ॥

रामपक्षे—तावत्सुग्रीवमित्रं पवमानजनो हनुमान् श्यामावयवेन संवदितुमायात् वार्तमाचारीत् यावत्सरसि गतं तथैव । वृत्तसमूहम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । कौं युवां त्रैलोक्यकर्तारौ भासेथे इत्यादि पवमानजनो वायुपुत्रो हनुमान् । जननं जनः । 'जनि-वध्योक्त्वा' इति घनि वृद्धिनिषेधः । श्यामावयवो रामः । 'रामः श्यामः प्रसन्नः' इति रामायणे ॥ **नलपक्षे**—तावत्सुग्रीवो भीमः तत्सुहृत् । सुप्रीवत्वं च हरिनामकीर्तनाचा-रुक्णठत्वं भवति । 'वर्हीयिते ते नयने नराणाम्' इत्यादि श्रीमद्भागवतं प्रमाणम् । पव-मानः पवित्रस्तादशो जनो विप्रः भूदेवत्वात् । श्यामावयवेन धाहुकेन संवादं कर्तुमपूर्वशीलल्लात् चतुर्दिक्षु भीमप्रेरिता द्विजा गतात्सत्य नलस्यान्वेषणाय तेपामेक ऋतुपर्णन-गरे वसन् सायं विलापगर्भपद्मं शुश्राव तत्सभीपमागत्य विनयनेन वार्तमाचारीत् तद्वत्त-व्यतिकरं चित्ते प्रणिधाय जहादे शृण्वन् । उपगीतिः ॥

किं वार्तमाचारीत् इत्याह—**नलपक्षे**—स भीमप्रेरितो द्विजस्तं वाहुकमाह—

लोकोत्तरवृत्तान्तः सलक्ष्मणस्त्वं विराजसे श्रीमान् ।

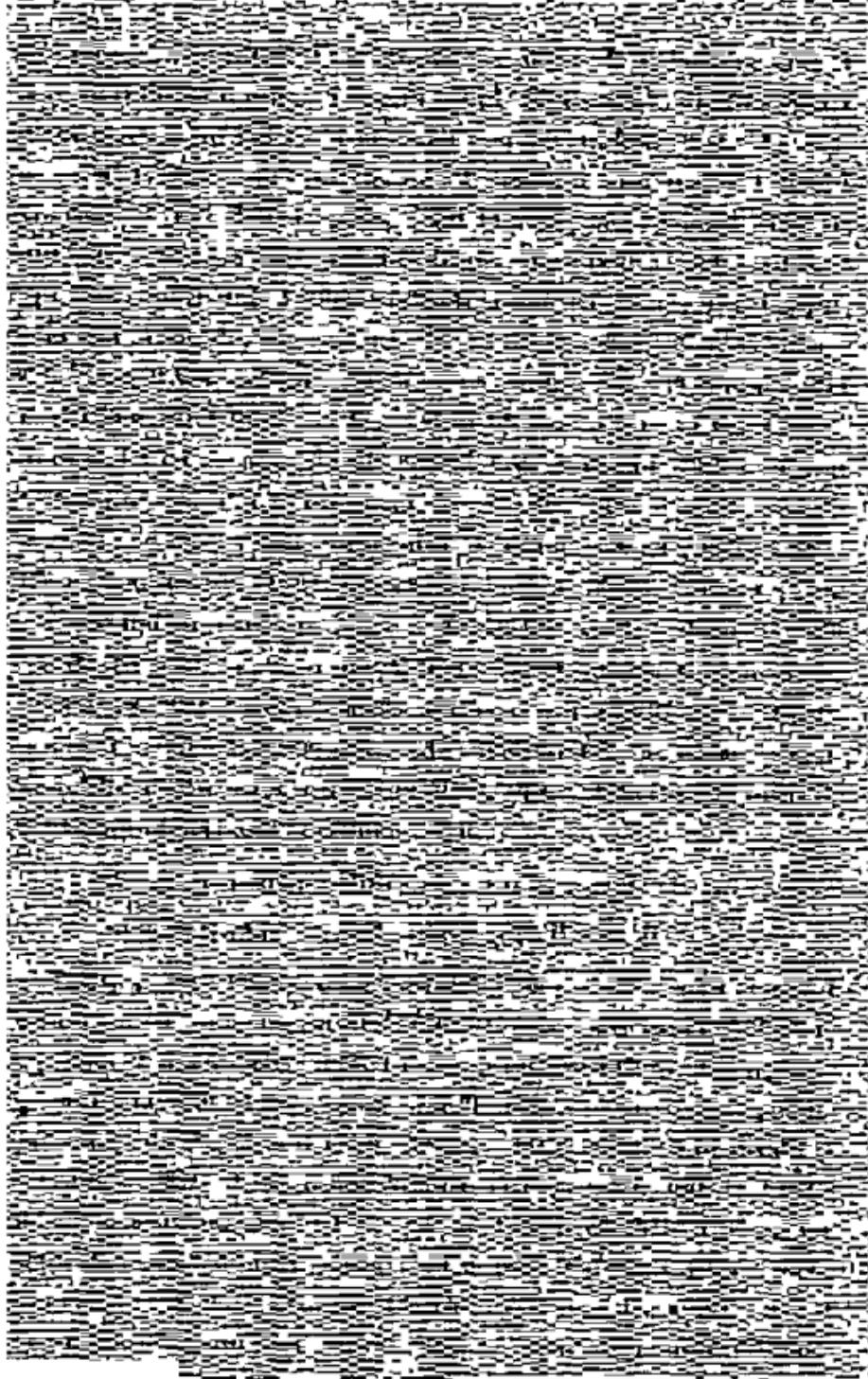
हरिण मैत्रीं क्षिप्रं स्वकार्यघटनां प्रकुर्वीथाः ॥ ९२ ॥

रामपक्षे—अङ्ग है सलक्ष्मणस्त्वं लोकोत्तरवृत्तान्तो मतिमानतिमेधावी विराजसे । उत्तरालंकारेण रामेणापि स्ववृत्तमुक्तोऽसाविति गम्यते । सलक्ष्मणपदेन । हरिण क-पिना सुग्रीवेण क्षिप्रं मैत्रीं कुरु । कथंभूताम् । स्वकार्यस्य सीताप्रासिरूपकार्यस्य घटना यस्याः सा । इत्थं विनयेन हनुमान् राममाहेति वोध्यम् ॥ अथ **नलपक्षे**—लक्ष्मणः प्रशस्तसामुद्रिकचिह्नानि प्रशस्तवुद्दिः स प्रसिद्धस्त्वं भवसि कथित् कल्पाविष्टपतिकृत-स्यागात्तया भैम्या पत्ये नासूयितव्यम् इत्यादिगाथाः कथयस्त्वं लोकोत्तरवृत्तान्तस्त्व-मिति पदेन वस्तुना काव्यलिङ्गालंकारो व्यञ्जते । इत्थं सायं वदन्तमाकर्ण्य विप्रो नल इति ज्ञात्वा तदन्तिकगामी प्रशंसा लोकोत्तरेत्यादि चक्रे इति ध्वनिः । अतः परं हरि-णाच्युतेन दारसंयोगादां मैत्रीं प्रकुर्वीथाः कुरु साधो इति ब्राह्मणो निपुणं गूढार्थमुत्तरमदादिति साकूतम् ॥

ओमित्युक्त्वा मैत्रीं विशेषतो हारगस्तु भवन् ।

रामः कृतवान्मैत्रीं दार्ढेन तदाप्रभृत्येव ॥ ९३ ॥

रामपक्षे—रामो मित्रं मारुतिमोमित्युक्त्वा तथैव करिष्य इति प्रोच्य विशेषतस्तु हारगो हरेरयं स्कन्धः । 'तस्येदम्' इत्यण् । हारेण स्कन्धेन गन्ता भवन् तदाप्रभृत्येव ऋष्यमूकस्थसुग्रीवेण सह दाढेन मैत्रीं कृतवान् अभिसाक्षिकत्वेन वालिनं इत्वा तां राज्ये

स्थापयिष्यामीति दाढर्घम् ॥ अथ नलपक्षे—स रामो नलो मिष्ठं विप्रमोभित्युक्ता
तु पुनर्विशेषोपतोऽस्मरणादिव व्यतिकरभजनं कुर्वन् तदाप्रमृत्येव कामनासुहित्य दाढर्घेन
मैत्री कृतवान् । उपगीतिः ॥ ४८ । ११७ ॥

तत्रत्ययाय मतिमान्यातततृणराजसंभेदः ।

कान्ताभूषणसङ्गः कालमतिक्रान्तवांस्तत्र ॥ ९४ ॥

रामपक्षे—तत्र मतिमान् रामः कालमतिक्रान्तवान् । कथंभूतः । व्याततः कृतः
तृणराजानां सप्तानां चाणेन संभेदो येन सः । ‘तृणराजाहृयस्तालः’ इत्यमरः । पुनः
कथंभूतः । कान्ताभूषणसङ्गः रक्षसा विद्यायसा नीयमानाभिहानाय सीताभूषणं नुपुर-
ममुष्यतद्भूषणजातादादः ॥ अथ नलपक्षे—तत्र तादशहरिज्ञानाय व्याततः तृणस्य
राश्वथ संभेदः संगमनं येन सः तयोरभेदप्रतिपत्तिः । अत एव प्रशस्तवुद्दिः । ‘भिन्नो
दारितचंगतौ’ इति विश्वः । कान्तवासावध च भूषणं येपां तद्भूषणास्तसङ्ग इत्यर्थः ।
कालमतिक्रान्तस्तात् । उपगीतिः ॥

वलिवालिधातकारी धीसचिवहादसंतुष्टः ।

वर्षणकालविनायी सलक्ष्मणोसत्परो व्यलसत् ॥ ९५ ॥

रामपक्षे—यली चासौ चाली च तद्वातकारी एकवाणेन । धीसचिवो हनूमान्
तत्कृतहादतुष्टः वर्षतुर्व्यतिवाही । ‘विनयोऽपहृतौ दण्डे शिक्षानम्रत्योरपि’ इति हैमः ।
अत्र ‘विनीष्ट दृष्टे’ । लक्ष्मणयुक्त । असन्तः पापाः परे शत्रुवो यस्य सः असत्परः ।
व्यलसत् व्यहरत् ॥ अथ नलपक्षे—यली यो याली तद्वातको यो रामो भगवांस्त-
मृच्छति शरणीकरोति इति ‘मुप्यजातौ’-इति णिनिः । धीसचिवेति । धीरेव सहा-
यभूता यस्य स ज्ञानजन्यहृदेन संतुष्टः । वर्षणकालः प्राण्डकालः तद्रिनायी प्रशस्त-
पद्मादिरेखाचिह्नः । असत्परः दुर्जनशत्रुः । तत्र व्यलसद् अश्वपालनकियादिनाकरोत् ।
उपगीतिः ॥

भीमगृहं गतवत्या द्विजवचनप्रीतिकारिण्या ।

अन्वेष्टं सांकेत्यं तर्द्यादाय प्रतिष्कशा निरयुः ॥ ९६ ॥

रामपक्षे—तद्विष्कशा अन्वेष्टु निरयुः । किं कृत्वा । भीमगृहं गतवत्या द्विज-
वचनप्रीतिकारिण्याः सीतायाः सांकेत्यमादाय । ‘भीमोऽम्लवेतसे शंभौ भीमसेने भया-
नके’ इति हैमः । ‘दन्तविश्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । जटायुर्वचनेन प्रीतिदायिन्या
भयंकरं लह्वेशगृहं गतवत्याः अन्यत्र वा सात्स्यापिता चारेणति चतुर्दिक्षु ते ययुः ।
तत्संकेतान् वह्नादाय । ‘प्रतिष्कशः सहाये स्याद्वार्ताहरपुरोगयोः’ इति शब्दार्णवः ॥
अथ नलपक्षे—भीमगृहं प्रागेव द्विजेन प्रापितेत्युत्तरालंकारेण सूच्यते । प्रतिष्कशाः ।
नलसिति शेषः । अन्वेष्टु निरयुः । भीमप्रेरिता दृता दिक्षु जगमुरित्यर्थः । किं कृत्वा ।

च्चादिक्रियादर्शनव्यवच्छेदे सति अन्तरमलादस्तिक्रिया सर्वंत्र योज्या । नलपक्षे 'दाव् दाने' धातुल्युटि तुत्यमेव रूपम् ॥

अजिरमहौपीत्परभागात्मानं यस्तः श्रमकृत् ।

पित्राय तेन रामः सुतीक्ष्णमानी पलाद्विपये ॥ ७१ ॥

रामपक्षे—‘अजिरं विषये काये’ इत्यमरः । आत्मानं सर्वभूतान्तःस्थं रामं यन् जानन् परमात्मानम् । ‘इण् गतौ’ शतृप्रलयः । ‘ये गत्यर्थात् एव ज्ञानार्थाः’ इत्युक्तलात् । परभाग् उत्तमसेवी । ‘दूरानात्मोत्तमाः पराः’ इत्यमरः । ‘श्रसु तपसि खेदे च’ । दिवादिः । श्रमकृत् तपस्त्रि चित्तिं विधाय रामस्य पुरस्तात्कायमजिरशब्देनाहौ-षीर् । ज्वलिते वह्नौ । श्रमकृदिति विशेषणाच्छरसद्ग इत्यनुवर्तते । तेन रामः पित्राय संतुतोष । अप्रे यात्वा रामः पलाद्विपये रक्षोविषये । पलं मांसमत्तीति पलात् । संचर-त्कौणपेदेशो इत्यर्थः । सुतीक्ष्णमानी सुतीक्ष्णमुनिपूजितः सुतीक्ष्णस्य मानः पूजा सु-तीक्ष्णमानः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थाय इनिः । ‘मानं पूजायाम्’ । प्यन्तादेरच् । ‘तलं स्यादामिषे पलम्’ इत्यमरः ॥ २ अथ नलपक्षे—ततः श्रमकृतपथरन् । ‘श्रमस्तपसि खेदे च’ इति हैमः । आत्मानं सरयूतीरे ध्यानस्यो ब्रह्मयन् परभाक् सत्सेवी रामः । प्रागेव कोश उक्तः । इयाममूर्तिर्नेलः । अपि च स्वयंवरेऽग्निना वरो दत्तः सदा मदुप-स्थानं सरणादेव तव भविष्यतीति । रं पावकममति सेवते इति रामः । ‘रः पावके च तीक्ष्णे च’ इति विश्वः । अग्निशुश्रूपापरस्तेन अजिरशब्दादिविषये मनसाहौषीर् तत्याज । तेन कर्मणा पित्राय तुतोष । प्राणयात्रार्थमेव चैषां कृतवान् । श्रमेः पचा-द्यच् । पलाद्विषये सुतीक्ष्णमानी पलाशनाश्वपालविषमस्थितोऽपि सुतीक्ष्णमानी । ‘मन स्तम्भे’ चुरादिः । अतितीक्ष्णजनत्यागी तदोधकलात् । आसीदिति ऊहितव्यम् । उपगीतिः ॥

स किलेध्मवाहतातपदं सिषेवे गतिः पठताम् ।

हृतहेतिस्तत उच्चैः पञ्चवटीमास्थितो रेमे ॥ ७२ ॥

रामपक्षे—पठतामधीयानानां गतिः शरणं स रामः इध्मवाहोऽगस्त्यपुत्रो वनप-वैणि प्रसिद्धस्तस्य तातोऽगस्त्यस्तस्य पदं स्थानं सिषेवे कंचित्कालं तस्यौ । ‘गतिर्वहन्ते मार्गं शरण्यावगमेऽपि च’ इति हैमः । सर्वेषां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति ततोऽगस्त्याहत-हेतिः । ‘ऋ गतौ’ । य एव गत्यर्थात् एव प्राद्यर्थाश्च । कृताः प्राप्ता हेतयो दिव्याख-प्राप्ता येन स इति वहुव्रीहिः । उच्चैर्महत्वेनोपलक्षितो रामः पञ्चवटीमास्थितः पर्णशा-लयां रेमे व्यहरत् किलेति पुराणप्रसिद्धम् ॥ अथ नलपक्षे—पठतां शालिहोत्रं प-ठतां नृणां गतिराचार्यभूतः स नलः प्रकृतो बुद्धिपरामृष्टलात् इधमानि काष्ठानि वह-न्तीति इध्मवाहः काष्ठविक्रियिणः ते च ताता अनुकम्प्याश्च । ‘तातोऽनुकम्प्ये जनके’ इति विश्वः । तेषां दुर्बलानां करुणया पदं परित्राणं सिषेवे । पौनःपुन्येनाकार्षित् ।

पूर्वं द्विजवच्चनप्रीतिकारिष्याः भीमगृहं गतवल्या दमयन्त्याः सांकेत्यं वस्त्रच्छेदादि था-
दाय यृहीत्या । उपगीतिः ॥

प्राप्तसुवर्णसुमुद्रः पवमानजनस्तु तत्रैकः ।

साङ्गदराट् हरिभक्तः पुरीमयोध्यां हिरण्मयीं वातः ॥ ९७ ॥

रामपक्षे—तत्रैकः पवमानजनो हनूमान् वायुपुत्रः हिरण्मयीमयोध्यां पुरीं लक्ष्मां
प्राप्तः । तु सावधारण्यः । कथंभूतः । प्राप्तसुवर्णसुद्रिकः । अङ्गरादसहितः । हरेभक्तः
योद्धुमशक्याम् । अनेनैव (एन विष्णुनैव) योध्यामिति वा । भक्तलादेव तत्र गत इति
ध्वनयन्नाह ॥ अथ नलपक्षे—तत्रैकः पर्णादो नाम विप्रः सुवर्णसुद्रां यृहीत्या तामयोध्यां
प्राप्तः । ‘ब्राह्मणा जग्नमं तीर्थम्’ इत्यादिवाक्याज्ञाताः पावकाः पवमानाः । ताच्छीलं
चानश्च । पूड़यजोः शानच् वा । पवमानथासौ जनथायात् । किं कृत्वा । शोभन
भैम्युक्ता वर्णास्त एव सुद्रिका यत्र सः । साङ्गं ददातीति साङ्गदस्ताद्यशो राट् राजा यस
सः । ‘हेमश्वङ्गी शफै रौप्यैः’ इत्यादि साङ्गगोदानं यथा तथा सर्वाणि दानानि यस
भीमस्याभूवन् । पुनः कथंभूतः । हरिभक्तः । कथंभूतामयोध्याम् । हिरण्मयीम्
दाण्डनायनसूत्रे निपातितो हिरण्मयशब्दः । उद्दीतिवृत्तम् ॥

आहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां विलोक्य पुनः ।

संपातिवाक्यमहनः संतीर्थं कराशिमेतस्ताम् ॥ ९८ ॥

रामपक्षे—पुनः संपातिवाक्यमहनो हनूमान् कराशिं संतीर्थं तां पुरीमेतः । वि-
कृत्वा । आहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां विलोक्य । तत्पर्वतगुहास्थजटायुरनुजसंपाति
वाक्यस्य महनं पूजनं यस्य सः । गृध्रलादित एवाहम् अशोकवनिकास्थसीतां पश्यामि
तत्रैवास्ति सेति ॥ अथ नलपक्षे—संपातिवाक्यमहनः आहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां
पुनर्विलोक्य कराशिं संतीर्थं तामेतः । आहतिमिङ्गिलाकारा मण्डलेश्वराः कुण्डनायो-
ध्यान्तरालवर्तिराजाः तैर्जुष्टां प्रीणितां नदीशवेलामिव दमयन्तीं विलोक्य पुनः कराशिं
नानानदीनदजलपूरां दृष्टोत्तीर्थं पवमानजनोऽन्यः कथिद्विजस्तामयोध्यामेत आगतो-
भूत् । संपातिनः शीघ्रोद्यनपक्षिण इव दृता ये प्राहीयन्त तद्वाक्यमहनः सत्यवशा
इमे इति कृततद्वाक्यपूजनोऽयोध्यामेतः आगमत् । इदं साङ्गरूपकम् ॥

प्राप्तसुवर्णसुमुद्रः पुण्ययशःप्राप्तसांकेत्यः ।

उषितपुरीको मतिमान्नरदेवमवारुणतूर्णम् ॥ ९९ ॥

राम(नल)पक्षे—प्राप्ता सुवर्णा इव सुमुद्राः शोभनसुद्रा येन सः । ‘मुद्राङ्गलीयके
चिह्ने सुद्रा प्रत्ययदायिनी’ इति रभसः । पुण्ययशःप्राप्तसांकेत्यः पुण्ययशः बाहुकस्तसात्
प्राप्तं सांकेत्यं क्रियाकारः मा स्त तप्यथा मामजहात्स इति कलेनियोगात्त्वज्ञातनस्तम-
स्यानन्तरं विधिर्वर्धयिष्यति एवं सायं पुनर्भाषणेन नल एवायमिति तं प्रधार्य उषिता

‘पदं व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्माद्विवरुपु’ इत्यमरोक्तिः । ततो दयाशाली तत्रैव सरथ्यू-
तीरे समीपे च उच्चैः पश्यानां वटरूक्षाणां समाहारः पश्यवटी । ‘द्विगोः’ इति दीप् ।
विथामार्थं निषेदः किल रेमे । उपगीतिः । अहं सत्यमेव हेतिर्यस्य स इति अहं
हेतिः । ‘सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्’ इत्यमरः । ‘हेतिरायुधकीलयोः’ इति मेदिनी ॥

सह जोपः सावरजः प्रतिदिनसवनश्चिराय वसन् ।

अतिपेशलया परया स विविये कान्तमुक्तिमुदा ॥ ७३ ॥

रामपक्षे—चीतासहितः सलक्षणः प्रतिदिनं सवनं स्नानं यस्य य गौतमीक्षायी
चिरं वसन् स रामः अतिपेशलया अतिमुन्दर्या अपरया अधमया सूर्यनखया कान्तभ-
क्तिमुदा भर्तुर्भावो भक्तिपूर्वं सहर्षया विविये अग्रियत । ‘ब्रीह॒ यृणात्ययै’ दैवादिकः ।
लिङ् । राक्षस्यः कामरूपलात्सौन्दर्यं छलेन कुर्वन्ति । तत्पेशलत्वं त्वं मम पतिर्भवेति
श्रुतेना राक्षस्या ॥ अथ नलपक्षे—‘पह मर्पणेऽमिभवे च’ । धन्वर्णं कः । सहनं सहः ।
‘युष सेवने’ सौन्तो धातुः । योपां योपः । तितिक्षासेवी । अवरजैः शूद्रा(दा)श्वपालैर्य-
हुमिः संगतः । प्रतिदिनसायी सरव्वां चिराय तमगरे वसन् अतिपेशलया परया युज्या ।
युद्धिद्विधा व्यासोचात्वाद् । सात्विकी, राजसी, तामसी चेति । परया उत्तमया सा-
त्विक्यया युज्या । विविये शृतः । कथंभूतया युज्या । कान्तस भक्तिः कान्तभक्तिः तद्व-
न्मुत्त्रीर्तिर्यस्याः सा यथा सती खकान्तं न जहाति तथा नाजहात् । उपगीतिः ॥

लक्ष्मणजोपाद्विरता यदा तमेवाभजद्वृहुधा ।

विनसा व्यधायि शीघ्रं सरुपा सा नैव रूपवती ॥ ७४ ॥

रामपक्षे—यदा लक्ष्मणजोपाद्विरता बहुधा तमेव लक्ष्मणं परायत्य पतिर्भवेत्यमजत् ।
अहं कलनवानिति रामेण प्रत्याख्याता कामार्ती तदा रूपवती प्रशान्तसौन्दर्या । प्रश-
सायां भतुप् । सरुपा तेनैव लक्ष्मणेन शीघ्रं छुरिकामादाय विनसा विमा व्यधायि सा ।
राक्षसीत्यर्थः । विनसोपलक्षितेत्यर्थः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया द्रष्टव्या ॥ अथ नलपक्षे
व्याख्या—‘तस्याहूं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्’ इति भगवद्गीतासूचत्वाद् यदा
कदाचिदविवेकवती युद्धिर्लक्ष्मणजोपाद्विरता श्रीमद्राजादिसेवनाभिवृत्ता बहुधा बहुभिः
प्रकारैः तमेव नलं ततः परायत्याभजत् । तदा सरुपा व्याससूनार्थतत्त्ववैन तेज नलेन
शीघ्रं चित्तसमाधानेन ज्ञानासिना विनसा छिन्नासिकेच चके कविस्त्रेक्षरे । यदा
द्वितीयोऽर्थः । ‘णस कौटिल्ये’ नसनं नसः कौटिल्यं तदहिता वेदान्तशास्त्राभ्यासपलेन
व्यधायि चके तथा सती उन्नर्विवेकवतीं युद्धिमशिभ्रियत् ॥

खरदूपणगारम्या पृतनाग्रा पर्यगाङ्गूयः ।

खरदूपणमुख्यास्ते रामं जग्नुवलेन वृत्ताः ॥ ७५ ॥

रामपक्षे—खरदूपणगारम्या पृतनाग्रा भूयः पर्यगात् परायत्य अंगात् सूर्योऽनसा
कौणपी अहं निरपराधा पृथ्वीवासिना तापसेन चरन्ती स्वेच्छयां व्यग्रा कृता नरम-

पुरी अयोध्या येन स मतिमांस्तूर्णं नरदेवं राजानं भीमाख्यं तूर्णमेवाशणद् प्रापद् । ‘अ-
वरोघस्तिरोधाने’ इत्यादिकोशस्तु प्रागुपन्यस्तः ॥ अथ प्रासेत्यादि रामचन्द्रपक्षेव्याख्या-
नम्—सुवर्णचूडामणिं प्रस्त्रमदायकं प्राप्य पुण्ययशसा हेतुभूतेन सांकेत्यमुपलभ्य । ‘तप
दाहे’ । दग्धाशेषलङ्घो बुद्धिमान्नरदेवं रामं हनूमान् पवमानजन इति प्रकरणादनुवर्तीते ।
प्रापद् । उपरीतिः ॥

भीमपुरीमृतुराजः स्वयंवरार्थं गतः समाहृतः ।

हरिचक्षुरभाक् मतिमान्सलक्ष्मणो वाहुकाप्रसरः ॥ १०० ॥

रामपक्षे—माहृतः स कृतुराजः स्वयंवरार्थं भीमपुरी गतः । कथंभूतः । हरिचक्षुर-
भाक् । पुनः कथंभूतः । मतिमान् । पुनः कथंभूतः । सलक्ष्मणः । पुनः कथंभूतः ।
वाहुकाप्रसरः । ‘ऋतूनां कुमुमाकरः’ इति गीताषु । साक्षाद्वासन्त इव रूपकम् । मया
सीतया लक्ष्म्या आहृतः शीघ्रमागच्छेति हनूमद्रथभाक् । ‘चक्षुरः स्वन्दने त्रुप्तौ’ इति
हैमः । ‘चक्षुरो रथः’ इति कृदन्ते शीक्षिताः । याहव एव का मायप्राया येषां ते वाहुका
वानरा अप्रेसरा भैस्य सः । याहू निजौ काविव कृतान्ताविव यस्येति स्वयाहुदण्डबली-
ति भावः । ‘शमने सर्वेनाग्नि कः’ इति विश्वः । भीमपुरी रावणपुरीम् ॥ अथ नल-
पक्षे—भीमेनेति शेषः । स्वयंवरं करोमि भैस्या इति समाहृत कृतुराजः नामप्रहृणे
पूर्वोक्तभाष्यामामैकदेशप्रहृणम् । नल् (टच्) समासान्तः । कृतुपर्णो राजा स्वयंवरार्थं
भीमपुरी कुण्डिनं गतः । कथंभूतः । अश्वयुक्त रथास्तः मतिमान् लक्ष्मणः श्रीमान्
सः । पुनः कथंभूतः । वाहुक एवाप्रसरो यस्य सः । उपरीतिः ॥

उत्तमचरितो गच्छन्पथि राजा वाहुकाक्षिककृत् ।

परिगणिताक्षावयवोवरुद्धहरिहर्षकुतूहली नृपतः ॥ १०१ ॥

रामपक्षे—उत्तमचरितः पथि वाहुकाक्षिककृत् परिगणिताक्षावयवः गच्छन् अवरुद्ध-
हरिहर्षत् राजा नृपतिः कुतूहली आसीत् । अस्तिर्भवन्तीपरः इति । वाहुकाः कपय एव
आक्षिका व्यवहारदृष्टिरोऽध्यक्षासत्त्वकर्ता चमूपतित्वदैवारिकत्वप्रेष्यत्वादिति युक्ताः कृताः
परिगणिताक्षावयवः अष्टादशभेदो व्यवहारयुक्तो मन्वाद्युक्तो मिताक्षरायाम् । ते सर्वे
येन विचारिता भगवता प्राप्तसुप्रीवहार्दमिप्रायः रामकार्यं मया कर्तव्यमेवेति नृन् पां-
यन्ति शोपयन्तीति नृपा राक्षसाः । ‘पै औ वै शोपणे’ । तांस्तस्यतीति । ‘तस्मु उपक्षये’
दिवादिः । नृपतः पदजिद् गर्जन्तं सागरं दद्वा गगनाकारं दद्वा कुतूहली रामोऽभूदि-
त्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—पथि गच्छनुतीर्यद्युरुगमे परिगणितविभीतकपत्रफलः विद्या-
विनिमयप्रतिष्ठया वाहुकस्याक्षहृदयज्ञत्वकृत् । अक्षोऽन्न विभीतकः स्वयं वाहुकात्रा-
साश्वहृदयः उत्तमचरितः पुण्यलोकर्तुपर्ण आसीत् कुतूहली इति तात्पर्यम् । ‘अस्तिर्भव-
न्तीपरः’ इति महाभाष्ये प्रागेव कथितोपपतिः । उद्दीतिः ॥

त्रेण । तच्छुला तामेव पुरोधाय पृतना चमूश्वर्देशसहस्राणि रक्षांसि तेषामप्रा । ‘प्राग्राम्या-
श्रीयमप्रियम्’ इत्यमरः । तदप्रेसरारामं दर्शयामास ते खरदूषणमुख्या महाचक्रेण वृत्ताः
शितैः शरैः रामं जघ्नुः ताडयामासुः । हन्तिस्ताडनार्थोऽत्र । ‘आजम्बे विषमविलोचनस्य
वक्षः’ इति भारविः ॥ अथ नलपक्षे—सा तामसी बुद्धिर्नलेन विनसेव कृता । ततः
परावृत्य खराणि तीक्षणानि दूषणानि येषां ते खरदूषणाः अतिप्रवणपापसमूहाः ब्रह्मह-
त्यादयस्तत्समीपगामिनी महाराजमहामोहसेनामुख्याभूत् । तद्वलमादाय कामकोध-
ग्रुशंसत्त्वं जैद्वावाक्पारुष्यादिकास्तत्र रामं इयामाङ्गं नलं जघ्नुर्विव्यधुः । स तु पुरुषसूक्ता-
दिपाठेन द्वादशाक्षरवैष्णवमन्त्रेण तत्कटकं पलायनपरं चक्रे । सा तामस्यपि पराजिता
पलायिष्ट तद्वत्विव्यवस्तपलायितैः सह । उपगीतिः ॥

नैव चचाल तदासौ निहन्यमानोऽपि पुण्ययशाः ।

लक्ष्मणनिक्षिप्तवरो व्याधूना तत्पतिक्रियस्तान्द्राक् ॥ ७६ ॥

रामपक्षे—तदासौ तैर्निहन्यमानोऽपि नग इव रामो नैव चकम्पे । ‘चल कम्पने’
लिदू । कथंभूतः । पुण्ययशाः पुण्यकीर्तिः । नामोचारणमात्रेण सतां गतिप्रदत्तात् । पुनः
कथंभूतः । लक्ष्मणनिक्षिप्तवरः । लक्ष्मणे निक्षिप्ता वरा श्रेप्रिया सीता येन सः ।
निक्षिप्ता च्यत्तेत्यर्थः । संप्रामसमये भेष्यतीति । ‘गोवियोः’ इति हस्तः । आम्रेयं
वास्त्रेण जघानेत्यादि तदस्त्रप्रतीकारकदिव्याख्यैः प्रतिकर्ता व्यपोहिता शीत्रं चतुर्दशसा-
द्वस्त्रं वलममीमरदित्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—तादग्वलसंस्थानेऽपि पुण्ययशा नलः
स्थिरबुद्धित्वात् लक्ष्मणेषु श्रीमदान्धेषु निक्षिप्ता वरा । ‘बृज् वरणे’ । संसारवैष्टकत्वा-
द्वारा अविद्या येन स इति बहुव्रीहिः । त्वं मदान्धेषु गच्छेति तां प्रत्याय परया विद्यया
नैव गिरिरिव चकम्पे विष्णुभक्त्येति भावः । किं तु श्रवणादिभिस्तान् पातकसमूहान्
द्राक् प्रतिकारकैर्भजैर्व्याधूनादिति भावः । श्रीमद्भागवतीयपुरंजनोपाख्यानोक्तरीत्या-
तिशयोक्त्यलंकारेण सर्वमारोप्यम् । उपगीतिः ॥

प्रतिपक्षहाचकासीलप्रतिविधि पारीण उग्रतपाः ।

सहजोषः सावरजो विललास पुनः कुटीजोषः ॥ ७७ ॥

रामपक्षे—प्रतिविधिपारीणः प्रतिकारपारगामी उग्रतपा भयंकरतापकः स्वयं च
महातपाः खरदूषणादिप्रतिपक्षहन्ता अचकासीत् रराज । पुनः कथंभूतः । पञ्चवटीकु-
टीजोषः । ‘जुषी श्रीतिसेवनयोः’ । जोषणं जोषः । भावे घन् । कुव्याः पञ्चवव्याः
जोषः सेवकः । तत्र निवसन् विललास । किंभूतः । सहजोषः जोषया सीतया सहितः
सावरजः सलक्ष्मणः । ‘यवीयोवरजानुजाः’ इत्यमरः ॥ अथ नलपक्षे—वेदान्तशा-
द्वानुगा व्याख्या । प्रक्रिया प्रागदर्शिता । पारगामीत्यादि समानम् । सहजोषः ति-
तिक्षुः । योषेण सहितः सेवकश्च । सहं तिरस्कारं सहत इति सहजोषः । उपपत्तिः
शब्दस्य प्रागदर्शिता । पुनः कुटीजोषः आरुपर्णे तार्णगृहे वसन् । ‘वासः कुटी द्रव्योः
शाला’ इत्यमरः । अश्वसंवन्धिविलासेन सहाकरोदित्यर्थः । उपगीतिः ॥

कृतसेतुर्हरियानस्तीर्णनदीशो विभीषणश्रयणः ।

भीमपुरीमृतुराजोऽवारौत्सीलक्ष्मणाग्रसरः ॥ १०२ ॥

रामपक्षे—बद्धसेतुः । श्रुकुटिवशात् इति शेषः । हरियानो हनूमद्यानः तीर्णसमुद्रः । आदिकर्मणि निष्ठा । तरीतुमारुच्च(रब्धः) विभीषणेन आश्रयणं दुरात्मरावणपरिहरणेन यस्य स इति बहुत्रीहिः । समुद्रतीरप्रासेन लक्ष्मणोऽवचञ्चुर्यस्य सेनाग्रसर ऋतुराजः इव सौन्दर्येण रामो भीमपुरीं रक्षःपुरीं भयंकरीमवारौत्सीत् । अवरुद्धैर्लुङ् । समन्ताद्वरोध ॥ अथ नल्पक्षे—योषिद्रूपं महान्तमपि धर्मतो अंशयतीति ध्वनयत्रेवाह—कृतसेतुः द्वितीयः पतिर्न भवतीति जानन्नपि ऋतुपर्णः कृतसेतुः । ‘कृबू हिंसायाम्’ । खादिः छिन्नधर्मसेतुः । अश्वरथगविभीषणैः शान्तैराश्रयणं यस्य सः । तीर्णं नदीशा महानद्यः पथि येन सः लक्ष्मणः पद्मादिरेखायुक्तः । वाहुकोऽग्रसरो यस्य सः भीमपुरीं सायं त्वरया अवारौत्सीत् प्राप । कोशः रुधेः प्राप्त्यर्थे प्रागेव दर्शितः । आर्यावृत्तम् ॥

हीनां स्वयंवरेण न्यशीशमत्तां पुरीं मतिमान् ।

भीमप्रत्युद्धमनोऽभ्यागममात्रस्फुरद्विषणः ॥ १०३ ॥

रामपक्षे—मतिमान् रामः तां पुरीं लङ्घां न्यशीशमत् । लुङ् । ददर्श । निष्पूर्वः शमिर्दर्शने । प्रेरणांशत्यागहेतुमण्णन्तस्य रूपमिदम् । उक्तं च हरिणा—‘निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते’ ‘उवुन्दिद् निशामने’ इति धातुपाठे ज्ञापकाद्वृश्नार्थः । कथंभूतो रामः । भीमैः राक्षसैः प्रत्युद्धमनं यस्य सः इत्युत्प्रेक्षा व्यङ्ग्या ध्वनिनिरूपणे काव्यप्रकाशे चतुर्थोङ्गासे बुधैरवसीयताम् । पुनः कथंभूतः । अभ्यागममात्रस्फुरद्विषणः संप्राममात्रप्रकाशमानवुद्धिः । केदा हत्वा मृधे दयितामिमं दुष्टं लप्से इति । एतावन्मात्रावधृतशेषुषीकः । ‘ख्रियाः पुंवत्’ इति पुंवद्धावः । ‘गोख्रियोः’ इति प्रान्तस्य हखः । कथंभूतां पुरीम् । परेण हीनाम् । ‘देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे’ इति कोशः । ‘वरो जामातरि श्रोक्तः’ इति हेमचन्द्रः । लङ्घाशब्दस्य स्त्रीत्वम् । समासोक्तिरलंकारः । मन्ये तादृशी लङ्घा हिरण्मयी स्वानुरूपवरेण हीनाभूत् ॥ अथ नल्पक्षे—मतिमानृतुपर्णस्तां पुरीमशीशमत् । कथंभूताम् । स्वयंवरेण हीनाम् । स्वयंवरचर्चापि यत्र नाभूत् कथंभूतो राजा । भीमेन राजा ऋतुपर्णः समागम इति कृतप्रत्युद्धमः तस्याभ्यागमेनैवाहं वच्चितोऽस्मीति धिषणा प्रादुर्भूता । उपगीतिः ॥

भैम्यालिः केशनिका कारिणिकी वीरसेनसुतम् ।

अभ्याजगाम विनयाज्जलवह्निमीलनासत्का ॥ १०४ ॥

रामपक्षे—विनयात् भैमी आलिः वीरसेनसुतमभ्याजगाम । विगतो नयो विनयः आदिसमासः । विनयभयते इति विनयात् विनय औद्धत्यम् । उद्धतेत्यर्थः । भीमस्य भ-

१०. ‘केदा हत्वा मृधे दुष्टमिमं दयितां लप्स्ये’ इति योजना कार्या.

यंकरस्य रावणस्येयम् । 'तस्येदम्' इत्यर्थ । 'टिह्ना-' इति दीप् । कौणपी आलिः पह्निः । 'कीद्यालिरावलिः पह्निः भेणी लेखास्तु राजयः' इत्यनुशासनम् । वीरा विक्रमशालिनी आक्षर्णी सेना यस्य स वीरसेनो रामः स चासी बुत्येति कर्मधारयः । 'सुतः पार्थिवपुत्रयोः' इत्यमरः । रामं राजानमभ्याजगाम । योद्धुमागमत् । कथंभूता भैम्यालिः । केविनिका । अतिशायने मलवर्णीयो महाभाष्यवचनात् भूमनिन्देत्यादि योध्यम् । लम्बाः केशा अस्याः सन्तीति । अवक्षेपणे कन् । हृष्टपिङ्गललम्ब्यकेशा । कारणिकी । 'परीक्षकः कारणिकः' इति दृतीयकाण्डे । कथं विक्रमो मनुष्यादिरयमिति परीक्षमाणा सुद्देह । पुनः 'कथंभूता । जलं वाहणाख्यं आतुभ्यां प्रहितं युधि वदिरामेयं तभिमीलनं व्युपदशनं प्रत्यक्षेत्यप्रा-सर्केति फलितोऽर्थः ॥ अय नलपक्षे—भीमेन राजा प्रागेव कुशचिदुपकार्योपार्श्वे याहुकायावस्थानं दत्तं परीक्षार्थं कोऽपि न पश्येद्वतागतमिहेति । तत्र दमयन्तीप्रेरिता केशिनीसखी धात्यादारभ्य हितैषिणी । अनुक्ष्यायां कन् योध्यः । सखी विचक्षणा कारणिकी परीक्षिका विनयात् विनयवत्त्वेन वीरसेनसुतं नलमभ्याजगाम संमुखमायात् । कथंभूता । जलवहिनीलनासका । केनचिदत्रासै पचिक्रियायै जलवहो नैव देयी । यदि नलोऽभिप्यत्तर्हि देववरसामध्यद्वयमन्नोपास्थापयिष्यन्न चेतेति दमयन्तीनीसा सा तथाकार्यात् प्रत्यहमेवेति गृहोऽभिप्रायः । उपगीतिः ॥

द्विनिमीलनापि शक्तया नलेन निर्वर्णितोद्भूमद्वितया ।

कृतसंवादा वहुधा प्रतियाता सा पर्ति तूर्णम् ॥ १०५ ॥

रामपक्षे—सा भैम्यालिः तूर्णं रावणं पर्ति प्रतियाता परावृत्त गता । कथं-भूता । रक्षःशक्त्या द्विनिमीलनापि अनलेन जब्लद्वित्तुल्यरामेण निर्वर्णितो दर्शित उद्भूमः प्रकाशो द्वितयस्य जलवहुधवद्यस्य यस्यै सेति व्यधिकरणपदो यहुवीहिः । 'सप्तमी विशेषणे' इति सद्ये ज्ञापितलात् वहुधा कृतसंवादा अनेकप्रकारैस्तिष्ठ तिष्ठेति कदुषार्क्यं रामेण सह कृतसंवादापि रोहयमाणा हतविष्वस्ता तमेव रावणं शरणं ग-रिति व्यञ्जते । तूर्णं प्रतियातेति पदव्यतिकरो व्यज्ञकः ॥ अय नलपक्षे—द्विवारित-द्वितयापि नलेन देवशक्त्या दर्शितद्वया दारकद्वयदर्शनादिना यहुधा कृतसंवादापि सुप-रीक्षया निवित्तात् नलागमा दमयन्ती खामिनीं शीङ्गं प्रत्याचीत् ॥

मन्दोदरी तु भीमं जगाद् नृपतीन्द्र कालरूपत्यात् ।

चर्कर्ति सांशयिक्यं केवलमिह वीरसेनसुतः ॥ १०६ ॥

रामपक्षे—तु पुनरेवं सति मन्दोदरी जगाद् । किमिति । भीमं भयंकरहूपं रावणं नृणां पतिर्नाशो येभ्यस्तेषामिन्द्र हे राक्षसेन्द्र सर्वेराजवाधकलाद्वा । पतेरौणादिक इन् । वीरा सेना गंसा सः वीरसेनसुतः । 'सुतः पार्थिवपुत्रयोः' इति कोशः । कालरूपत्वात्का-लवद् द्यामरूपत्वात् भम केवलं निवित्तमिह लङ्घायां सुद्देह सर्वेराक्षसकुलं धातिष्यतीति सांशयिक्यं परमसंशयम् । अतिशयेन करोति ॥ नलपक्षे—तु पुनः मन्दोदरी भीमं

जिप्रसीर्वभुत्सि(क्षि)तो जनोऽयम् । प्रसेः सप्तन्ताक्षिप् । मधुर्विंचारयामास । हेम-
न्तश्चिकित्योगेधूमाद्यमावात् क्षुधितो जनः यदि मध्यपि तथा तर्हाशत्वं मम गतम् ।
इत्थं मेषस्थे सूर्ये विलसति सति गोपां राजासिदमेव युक्तम् । विचक्ते प्रकटीभवति प्रभोः
क्षुदत्वं न युक्तमिति मधुर्व्यंचीकरत् ॥

उल्लासो न भवति जाङ्घयतो नृणां द्रा-
गुष्णात्वादपि परिदूयते नितान्तम् ।
वासन्तं दिननिकरं किमेतद्गूरी-
साम्यात्कः प्रकटितनिर्वृत्तिं व्यधत्त ॥ ११ ॥

नृणां जाङ्घादुल्लासः प्रीतिर्वति भवति उष्णलादपि द्राकृ परिदूयते । एतद्वितकों को
ब्रह्मा प्रकटितानन्दः साम्यं दिवारात्योर्व्यधतेत्यर्थः । प्रकटितानन्दं साम्यं यतः ॥

मानुष्यं विलसितमेव मध्युदीते
प्रादुःप्याद्यदि कथमातिशायनं मे ।
मत्वेदं दहनविधानमसुरत्व-
प्राप्तिर्थः स्तत इह संवभूव चैत्रः ॥ १२ ॥

मध्युदीते उदिते चति । वीगतीखन्त्र इकारोऽपि धात्रन्तरं प्रतिष्ठिते । ततः च
उत्पूर्वे उदयवाची । ‘गत्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा उदयार्थानिधायकाः’ इति भट्टमलकोशः ।
यदि मानुषकियामात्रं भयि प्रकटे प्रादुःप्यात् स्फुरेत् तर्हि ममाधिक्यं कुतः । इदमा-
कलम्येव अभिहोत्रारम्भवतवन्धनादिकियाधारभूतो मधुर्वैत्र आसीततो व्यतिरिक्तत्वं
जातममुष्य । प्रहर्षिणी वृत्तम् । अतिशायनस्य कारकमिति ‘तस्येदम्’ इत्येण । स्ततः
खयमेव संवभूवात्मशक्त्या न दु तपःप्रामावात् ॥ इति वसन्तवर्णनम् ॥

(प्रीष्मवर्णनम् ।)

नवमालिकानवमालिका व्यजनैमुहुः कृतवीजना ।
तप आगते वरनायिकाजनि न स्मरातपतापिता ॥ १३ ॥

नवमालिकापुष्पैर्नवमालिका यस्याः सा । व्यजनैमुहुर्वारैवारं कृतवीजना वरनायिका-
तपे प्रीष्मे आगते सति स्मरातपतापिता कामामितापिता नाजनि न यभूव अतिदाह-
वशाद्वीष्मे छीणामनद्वाला हसति यत् ॥

दर्शे दर्शितदैन्य एव कतिचित्कांश्चित्कलाः प्राप्तवा-
न्मत्तो भत्त इवायमिन्दुरधिकं जाङ्घाश्रयो हैमनः ।
मत्तेजस्तपसि व्यनीनशदरं मत्त्वेति नूनं रवि-
र्गीष्मे भीष्मकर्विशोपयति किं क्रोधाज्जगद्यायतः ॥ १४ ॥

राजानसिंह केवलं कालरूपत्वात्कृष्णवर्णत्वात् वीरसेनसुंतो राजा मम संशयं चर्कर्ति ।
कृष्ण घञ् (यह) लुगन्ताहृद । अन्येभ्योऽपि श्रुतत्वात्स एव । मन्दः कृशः उदरदेशो
यस्याः सा । 'मूढाल्पापदुनिर्भाग्या मन्दाः स्युद्धौं तु शारदौ' इति कोशोक्तलात् ।
कृशोदरी दमयन्तीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥

इत्युक्तः कृतहृतिं स नतसुतं तं निरैक्षिष्ट ।

आत्मजयाततहर्षः स्वाहेयहृतेः स्वरूपसंपत्तिम् ॥ १०७ ॥

रामपक्षे—मन्दोदर्या यदेत्थमुक्तस्तदा पुत्रमिन्द्रजितमाजुहाव रामजयाय । इत्युक्तः
स कृताहृतिराहानं यस्य तं प्रसिद्धं त्रिलोक्यां पादयोः प्रणतं सुतं मेघनादं निरैक्षिष्ट ।
कथंभूतं तम् । स्वाहेयधृतेः व्रह्माक्षसर्पाक्षादिधारणात् अवश्यं जेष्यामि राममिति आत्म-
जये आततो हर्षों यस्य तम् । 'हतिकृक्षिकलशिवस्यहैर्दल्लु' । आहेयमिति शैविके-
ष्वर्थेषु । स्वरूपसंपत्तिः स्वरूपं स्वभावः । 'स्वरूपं च स्वभावश्च' इति कोशात् । स्वभा-
वादेव संपत्तिर्यस्य स तम् ॥ अथ नलपक्षे—दमयन्त्येत्युक्तः स भीमो नाम वाहुक-
व्याजं नलमाहृत्यत् । कृतहृतिं कृताहृतिर्यस्य तम् । 'हृतिराकारणाहानं' इति वचनम् ।
प्रणतसुतं चरणपतितनलं निरैक्षिष्ट । आत्मजया दमयन्त्या ततो हर्षों यस्य तम् । सुषु
अहिदत्तवस्त्रधृतेर्धारणमात्राच्छब्दसंदेहस्वरूपसंपत्तिं कन्दर्पतुत्यपूर्वस्वरूपसंपत्तिमत एव
सर्वेऽप्यानन्दस्वरूपा जाता इत्यर्थः । अहिः कर्कोटकः प्रागुक्त एव । 'सुतः पार्थिवपु-
त्रयोः' । उद्धीतिः ॥

रामाभ्यागम एव द्रागरावणराणमहामोहः ।

अतिकायाकम्पनयुग्देवान्तनरान्तयुक्तकुलः ।

सह कुम्भकर्णमेघो वज्रखगैरस्तमायिष्ट ॥ १०८ ॥

रामपक्षे—रामाभ्यागमे सत्येव द्राक् रावणराट् अस्तमायिष्ट अस्तंगतः । 'संग्रामा-
भ्यागमाह्वाः' । कथंभूतो रावणराद् । महामोहः अतितमसा महामोहो यस्य सः । अतिकायः
सेनापतिः अकम्पनदेवान्तकनरान्तकादयः कुम्भकर्णमेघनादौ च । कुलेन सह गणयि-
तुमशक्यत्वात् । वज्रतुत्यखगै रामस्य लक्षणस्य जेष्यामाणाः पृथिव्यां शिशियरे ।
रामयोरभ्यागम एवेति समाप्ते द्वयोरमेदालक्षणोहः कर्तव्यः । सरूपत्वादेकशेषः ॥
अथ नलपक्षे—रामस्य नलस्य संगमे सत्येव कल्पावेशाद्रावणराडिव महामोहः षड्व-
र्गषद्वर्णादिगणसहितो निर्गीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्वा तेषां सर्वेषां कौणपरू-
प्रत्वं दर्शितम् । शीघ्रमेवानश्यदित्यर्थः । षट्पदीगाथावृत्तम् ॥

वियतः कौसुममपतत्पुण्यचरित्रस्य मूर्धि तदा (वर्षम्) ।

अपणायन्विबुधास्तं क्षौणीशी नीतितो हृष्यत् ॥ १०९ ॥

रामपक्षे—पुण्यचरित्रस्य रामस्य शिरसि वियत आकाशात् कौसुमम् । 'तस्य समूहः'
इत्येण् । पुष्पवर्षमपतत् तदैवागत्य इन्द्रादयोऽपणायन् अस्तुवन् । 'पण सुतौ' । क्षौणी-

दर्शितदैन्य एव मत्तः कतिचित् कलाः प्राप्तवान् हैमन्तप्रकाशो जाज्याश्रयो
विभुरयं तपसि मत्तेजो व्यनीनशान्नाशयामास । लघुरविरिति मत्वा ग्रीष्मे कोधाजगति
व्यायतो दीर्घ इव भीष्मैः करैविशेषयति नूनम् । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

(वर्षावर्णनम् ।)

अथ वर्षावर्णनमाह—

वर्षेण पङ्किलजलेन परौद्धतीका
नद्यो जनव्यतिकरव्यतिमज्जनोत्काः ।
आसन्नचित्रमिह तुच्छजनोऽपि राज-
संमानमीषदधिगम्य सतां निहन्ति ॥ १५ ॥

जनव्यतिकरव्यतिमज्जनोत्का वार्षेण पङ्किलजलेन परौद्धतीका नद्यः आसन् इह चित्रं
न । तुच्छजनोऽपि ईषद्राजसंमानमधिगम्य सतां निहन्ति पीडयति । ‘जासिनिप्र-
हण’ इति कर्मणि षष्ठीविधानाद्वितीयां न भवति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

वारां सुपूरमपि कर्षकभूरिसौख्यं
निर्मुच्य नारसिपुरम्बुधरास्तदानीम् ।
यच्छन्नपि प्रचुरभूरि महाजनोऽपि(हि)
स्वं नैव वर्णयति सर्गनिसर्ग एषः ॥ १६ ॥

तदानीमम्बुधराः कर्षकभूरिसौख्यं वारां सुपूरं प्रवाहं निर्मुच्यापि नारसिपुः न ज-
गर्जुः । ‘रस शब्दे’ । ‘अतो हलादेः—’ इति वृद्धिविकल्पः । यच्छन्नपि प्रचुरधनो रा-
जादिः स्वं नैव वर्णयति एष सर्गनिसर्ग एव सुषिखभाव एव । ‘स्वर्णेऽपि भूरेचन्द्रौ द्वौ’
इत्यमरः । अतः प्रचुरभूरीति न पौनरुक्त्यम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

पुष्टास्ते कर्णधारा जलधरपटलीव्यासकाले मयूरा
नाथ्यं सौख्यातिशीत्या व्यदधत मधुरं चातकाश्चातकान्न(न) ।
गोत्रागोत्रा च गोत्रा बहुरसभरिता दीनदैन्यं व्यपोह-
त्यत्रैः पुष्पैः फलैश्च प्रकटितविभवा प्राप्तपालाशसंपत् ॥ १७ ॥

जलधरपटलीव्यासकाले कर्णधारा नाविकाः पुष्टा धनादिभिरासन् । तत्काले तरणनै-
रन्तर्यैण गर्वाद्यिक्यादतिरिक्यलाभोऽनायासेन व्यज्यते । मयूरा: सौख्यानाथ्यं व्यदधत
चक्कुः । मधुरं यथा स्यात्तथा चातकाश्चातका जला[नां] याचका[नां] नाभूवन् । गोमिञ्ज-
लैखाणकारिका गाः पालयन्ती तृणसंपत्या गोत्रा पृथ्वी रसवाहुत्यपूर्णा कृषीवलानां
दैन्यं व्यपोहत् निरास्थात् । जीविकावाहुत्यात् । भूरिपलाशयुक्त् फलपुष्पादिभाक् ।
पृथ्वीविशेषणानि । स्वग्धरावृत्त

शस्येयमपलं द्वी पीता नीला अग्निशुद्धात्मदेहकरणहृपनीस्याहृष्टत् अनन्दत् । लोकाप-
वादपरिहारपूर्वकमर्तुसभागमात् ॥ एवमेव नलपक्षे—तत्रापि पुष्पश्लोकोपरि पुष्पवर्षम-
पतत् । कलिजये दियतासंगमे स्वरूपप्राप्ती सत्यामिन्द्रादयोऽस्तुवन् यथोचितकारि-
त्वात् द्वौणीशी दमयन्ती स्वकृतनीतिकलवत्तादर्शनादहृष्टत् ऋतुपर्णथकितो गृहा-
नगात् ॥

कर्णीरथगा साध्वी शुचिवर्णितवृत्तवैशिष्ठा ।

आव्राह्मं भुवि गीता नृपदयिताजीहृष्टत्सभ्यान् ॥ ११० ॥

रामपक्षे—ऋपदयिता सीता सभ्यानजीहृष्टत् । कथंभूता सा । कर्णीरथगा नार्य-
चितप्रवहणाख्ययानगा । पुनः कथंभूता । साध्वी पतिव्रता । शुचिनामिना वर्णितं
एतस्य चरित्रस्य वैशिष्ट्यं यस्याः सा । भुवि आव्राह्मं ब्रह्मलोकावधि तोष्टुप्यमाना ।
तत्र साधुः इति सभाशब्दाद्यत् ॥ नलपक्षे—शुचिमिमेधातिथिसुमतिजावालिना-
थै(दै)वर्णितचरितप्राशस्त्वा दमयन्ती प्रायोतिष्ठ । शेषं समानम् । उपगीतिः ॥

व्यावृते ऋतुराजे यथागतं सत्सभाजनो विधिवत् ।

प्रासादवर्यसंश्रित्कलितगुरुरूद्धीक्षणोऽभासीत् ॥ १११ ॥

रामपक्षे—ऋतुराजे व्यावृते सति विधिवत्सभाजनः प्रासादवर्यसंश्रित्कलितगुरुरूद्धी-
क्षणोऽभासीत् दाशरथिः प्रकरणाद्वयते विशेष्यः । ‘रा दाने’ । ऋतूनामात्मशक्त्या लोके
राति ददातीति ऋतुदः । ‘आतोऽनुपसर्गं कः’ । ऋतुदः स चासावजथ ऋतुराजो वि-
रथिः । ऋतुपद्मं प्रतिवर्पं प्रकटीकरोति प्रत्यक्षं लोके दीरीदश्यताम् तस्मिन् राममभि-
षुल्य स्वधाम गते सति । ‘सभाज प्रीतिसेवनयोः’ । सतां सेवक इति पूजक इति सतां पू-
जकः लङ्घायामेव प्रासादवर्यसंश्रित् विधिवत् यथाह कलितगुरुरूद्धीक्षणः कृतदशरथदर्श-
नोऽभिवन्द्य । ‘कलिधातुरनेकार्थः । कलितं कृतं गुरोरूद्धीक्षणं येन सः । ‘भा दीसौ’ छट् ।
यथा लोके पितृमत्तः कोऽपि नास्ति, तथा भक्तिस्फीतां विधाय पूर्णचन्द्र इव व्यच-
कासीत् । न चेदं नास्ति । ‘वहृषो अपि धातवो भवन्ति’ इति भूवादिसूत्रं व्याच-
क्षणो भाष्यकार आह ॥ अथ नलपक्षे—ऋतुपद्मं राहिं यथागतं स्वीयामयोध्यां प्रति
गते सति विप्रादीनां यथाह कृतपूजो नलः शशुरव्रद्धार्पित्रभूतीनां गुरुजनानां प्रीतिनि-
शामनव्यापारो यस्य स प्रासादधेष्टुं कौडिनमधिष्ठाय कंचिदिद्यं व्ययोतिष्ठ । शार्याशृतम् ॥

पुण्यजनेशेन ततः प्रातिष्ठेन प्रणीतवरिवस्यः ।

वैमानपुष्परथभाक्सलक्ष्मणो द्राग्मतः स्वपुरीम् ॥ ११२ ॥

रामपक्षे—ततः प्रातिष्ठेन प्रतिष्ठायामनुभावी प्रातिष्ठः । ‘शेषे’ इति सूत्रेणाण् ।
आदिवृद्धिः । ‘शेषे’ इति लक्षणं चाधिकारथेति सिद्धान्ते व्याख्यातम् । लङ्घाराज्यप्रति-
ष्ठानुभावी विभीषणस्तेन रक्षोधिपतिना प्रणीतवरिवस्यः कृतपूजनशुश्रूपः वैमानपुष्परथ-
राघव० ६

(शरद्वर्णनम् ।)

हिमोपमा वारिधरास्तु शारदा न स्तोकदानक्षमणा वभूतुः ।

विचे विनष्टे परमोऽपि मत्यो याच्चामपारां वरिभर्ति लोके ॥ १८ ॥

हिमोपमा निर्जलाः शारदा अल्पदानसमर्था न वभूतुः । विनष्टे विचे यथा मत्योऽपि दानमास्तां(?)लोकेऽपरां याच्चामा वरिभर्ति तथा । त्रिष्टुप्जगल्योदपजातिः ॥

(हेमन्तवर्णनम् ।)

प्रचण्डहिमवर्षणात्कमलिनीरुचिं अंशय-

न्कलव्यतिकरच्छदान्वरतरुनिवचेलंश्वरन् ।

गतिं तनुभृतां हरन्प्रकटयनृणां निःखतां

हिमागम ऋतुर्गुणी हिमचलैर्नैभिः ससरे ॥ १९ ॥

फलव्यतिकरेण छद्यनित जीवयन्ति सर्वानिति तानपि नमीकुर्वन् प्रचण्डहिमवर्षणात्कमलिनीरुचिं अंशयन् वद्यहीनानां मार्गरोधं कुर्वन् निर्धनत्वं प्रकटयन् । हिमागम-नक्तुरेत्यत्र समाप्त्ययं प्रकृतिभाव इति हिमजलमात्रेण नृमिर्गुणवान् स्मृत इति । पृथ्वीछन्दः ॥

(शिशिरवर्णनम् ।)

अधरदशनरागो मारुतो वाति पूर्णं

वरयुवतिजनानामौपपत्यं दधानः ।

तपसि परतपांसि व्यञ्जयन्व(न्व)र्मिन्दृणां

शिशिर इति स यत्र प्रोदगाद्वायियंगुः ॥ २० ॥

यत्र कृतौ तूर्णे वरयुवतिजनानामधरयण्डगाढप्रेमा । ‘रागोऽनुरागे मात्सर्ये’ इति विश्वः । ओपपत्यं जारकर्म दधान इव मारुतो युद्धिपूर्वं वाति । कथंभूतः ऋतुः । व-(ध)र्मिन्दृणां तपसि माधे परतपांसि प्रातःस्नानगायत्रीजपदानहवनादीनि पुराणोक्तानि व्यञ्जयन् प्रकटीकुर्वन् । एको हिमाद्री तदा पद्मवितः श्रियंगुर्भवति वृक्षो नान्यः हिमशीणेत्वात् इत्यवधायाह—भातिप्रियंगुरिति । ‘भा दीप्तौ’ शत्रन्तः । भातिश्रियंगुरेव यस्मिन् स शिशिर इति ऋतुः प्रोदगात् व्यञ्जमिष्ठ । राजकुमारद्वये भुवं शासति वर्णनमकार्पात् यतः कविर्कृतुपदकस्यातो भूतप्रयोगः । प्रोत्पूर्वादेतेर्लुट् इत्यवसीयतां पण्डितैः । उक्तं हि भाष्ये तृतीयाध्याये—‘इह हि तत्कालिकानां राजां कियास्ति प्रत्ययेऽविकरणम्’ इति । तस्युः पर्वताः, अवहन्तयः, इति उदाहरणानि प्रयुक्तानि भगवता । विस्तरमिया न वहूक्तमस्मासिः ॥ इति सर्वर्तुवर्णनम् ॥

भाकृ विमानानामीष्टे प्रभुर्भवति वैमानथासौ पुष्पघंटितरथथ । मध्यमपदलोपी समासः । वैमानपुष्परथं भजतीति भजो ष्विः । पुष्पकमध्यारुद्ध लक्ष्मणयुक्त द्राकृ स्वपुरीमयोध्यां गन्तुमारेभे आदिकर्मणि निष्ठा गत इति ॥ अथ नलपक्षे—ततः पुण्यजनाः कुण्डनभवास्तेषामीशेन प्रभुणा भीमेन मासमात्रं व्यतिवाद्य कृतपूजनो विमानानुकारेपुष्परथारुद्धः । ‘अस्मां पुष्परथश्चित्रयानं न समराय यत्’ इति कोशः । लक्ष्मीवान् स नलः स्वपुरी निपृष्ठपुरीं द्राकृ गतः । आर्यावृत्तम् ॥

तीर्थेशपौरसङ्गश्चतुरङ्गवलावराश्रितो नन्दी ।

अक्षहृदयी जिताक्षः सपुष्कराक्षः पदं प्राच्छ्र्द्धत् ॥ ११३ ॥

रामपक्षे—पुष्कराक्षः स रामः पदमयोध्यानगरं प्राच्छ्र्द्धत् प्राप । कथंभूतः । तीर्थेशो प्रयागे पौराणां सज्जो यस्य सः । पुनः कथंभूतः । चतुरङ्गवलावराश्रितः हस्त्यादिचतुरङ्गवलेन अवराभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्यां श्रितः सेवितः अवरजन्मत्वात् अनुजाभ्यामित्यर्थः । कथंभूतः । नन्दी अत एवाधिकहर्षः । अक्षेषु व्यवहारेषु हृदयं प्रशस्तं चित्तमयास्तीति अक्षहृदयी । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः । ‘अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्पचके व्यवहारे कलिद्रुमे’ इत्यनुशासनमामरम् । जिता अक्षाः पाशका येन । खप्रेऽपि द्यूतव्यसनं नाभूदिति भावः । एवं स कमलपत्राक्षः पदं प्राच्छ्र्द्धत् । ‘पुष्करं पद्मजे व्योम्नि’ इति कोशः ॥ अथ नलपक्षे—‘तीर्थ शाश्वाध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिपु । अवतारपिंजुष्टाभ्यः’ इत्यमरः । उपाध्यायादिपौरजनसङ्गः चतुरङ्गवलाश्रितः श्वशुरदत्तत्वात् अवराः कृषीवलादयः तैश्च सह नन्दी प्रमोदभाकृ अक्षहृदयी युध्यस्त्वा द्यूतं वा कुरु सर्वेज्ञोऽहसित्युक्तो हृष्टः । पुष्करोऽक्षकीडां पुनस्तेनाकार्पीत् । एतच्च स पुष्कराक्षपदेन व्यज्यते । काव्यप्रकाशो व्याख्यातम् । पुष्करेण आक्षं कीडनं सर्वांदीर्घे सति । पुष्करेण आक्षमक्षकीडनं यस्य स इति वहुव्रीहिः । जितं जयोऽक्षैर्यस्य स इति वहुव्रीहिः । पदं राज्यमपहृतं प्राच्छ्र्द्धत् प्राप । नैषध इत्यर्थः । स तु हीणः सन् नलेन स्वग्रामं प्रेषितो निरकामत् । अनन्तरं दमयन्तीमाहास्त स्फीतपरिवर्हाम् ॥

आङ्गिरसाभैर्विप्रभिषिक्तो देववृन्दनुतः ।

अधिराजं करकर्षी क्षौणीशीसंयुतो व्यचकात् ॥ ११४ ॥

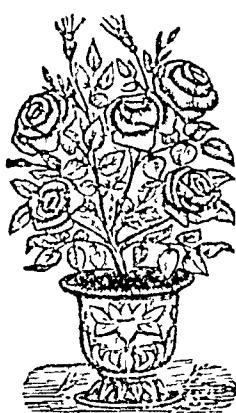
रामपक्षे—स इत्यनुवर्तते । वसिष्ठेन राज्याभिषेकसंभारे कल्पिते सति आङ्गिरसो वृहसतिः तत्तुल्यरौवेशोयादिभिर्महर्षिभिः सिंहासनोपविष्टो रामः ससीतः पुष्पतीर्थजलैः सर्वाधिदेवस्तूयमानः । अधिराजं राजभ्यः इति विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । करान् कर्षति तच्छीलस्तदाचकात् अराजिष्ठ । चकासेर्लङ्घि रूपम् ॥ अथ नलपक्षे—निषधस्थवाह्णादिभिः सर्वैः संभूय माङ्गल्यसाधकाभिषेकसर्वविपत्कर्तनं विधिवत्समानैर्यथाविधि पुनरभिषिक्तो मृतागत इव पुण्यक्षोक्त्वात्खस्यैः सुरैरपि दत्तमण्यादिसंभारः प्रीत्याधिराजकरानादाय दमयन्तीसंयुतो व्यचकात् विदिव्युते । उपगीतिः ॥

गर्गपिंवंशतिलको जयशंकराख्यो
ज्योतिर्विदां प्रणयकृत्सुकवीन्द्रमान्यः ।
अध्यात्मिकावगतिशान्तिपरायणोऽभू-
द्धमेपदेशनपद्मन्यवोध आसीत् ॥ २१ ॥
तत्सूनुहरदत्त इत्यमलधीः श्रीमत्फणीन्द्रोदिते
भाष्ये पाटवतः प्रथामधिगतश्छन्दश्चितीनां वुधः ।
साहित्यार्णवमन्थनैक.....
..... ॥ २२ ॥

गर्गषांत्यादिपद्यानि स्पष्टार्थानि । प्राप्तादनाः । ‘अद अतिक्रमसिंहयोः’ । प्राप्तमदैव-
मतिक्रमणमनादं यैस्ते इति प्राप्तादना इति प्रकर्षेभ्रमणाः प्रकर्षेण भ्रमणं येषां भ्रमवित्ता-
लाभार्थं दूरगता इति महाकाव्यम् । काव्यस्य शुभाचार्यस्य सुकाव्यं प्रशस्तकाव्यं तद्व-
त्काव्यं सुखम् । ‘कवृ वर्णने’ । ‘कुहलोर्ण्यत्’ । अत एव परमसुल्क्ष्य इति भावः ।
समजीघटत् निरमासीत् । एतावद्वृढमत्र हेयम् ॥

इति श्रीहरदत्तसूरिकृते महाकाव्ये राघवनैपधीये द्वितीयः सर्गः ।

समाप्तस्मिदं महाकाव्यम् ।

कामोऽयं कथमङ्गी वृत्रमोऽयं कथं द्विनेत्र इति ।

ब्रह्मोऽयं न हि तीक्ष्णस्तदित्यमूहा व्यकल्पन्त ॥ ११५ ॥

नलपक्षे—यदि कन्दर्पः कथमङ्गी तस्यानङ्गत्वात्, यदि वृत्रमः द्विनेत्रत्वं कथं सह-स्काक्षत्वादिन्द्रस्य, यदि चण्डोगुश्वाहि तीक्ष्णत्वं कथं न स्यात्, तदा उदास्ताकिंचा इत्थं व्यकल्पन्त विकल्पांधरुः । संसदेहालंकारोऽयम् ॥ नलपक्षेऽपि उमानार्थमिदम् । तु त्य-सौन्दर्यत्वात् । आर्यारृतम् ॥

कपिकच्छृः शत्रूणां मिद्राणामास पाठीरः ।

कल्पतरुदीनानां वनीपकानां स वीरसेनसुतः ॥ ११६ ॥

रामपक्षे—गालारूपकेणाद—शत्रूणां कपिकच्छृः कण्ठरावत् रामपक्षे प्राक् मि-आणां तु पाठीरो मलयज इव आस वभूवेलर्थं तिद्वित्तिरूपकमव्ययं धोध्यम् । दीनानां याचकानां कल्पतरुरिव दानशैण्डत्वात् । कथंभूतो रामः । वीरसेनसुतः वीरा रणनिव-तिनी सेना यस्य सः स चासौ सुतध । ‘प्रहमेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः’ इत्य-मरोक्षिः ॥ नलपक्षेऽपि इत्थंभूतोऽयां व्यवसातव्यः ॥

परस्परितात्यं रूपकं काव्यप्रकाशे ।

लोकंपृष्ठः प्रणयकृद्धरिवर्याणां गुणोच्चरणी ।

पवमानजनाश्लेषी विसृष्टहरिकोऽकरोद्राज्यम् ॥ ११७ ॥

रामपक्षे—स इत्यनुवर्तते । राज्यमकरोत् । कथंभूतः । [लोकं] पृष्ठः । ‘लो-कस्य पृष्ठे’ इति सूक्षेण सुम् । ‘पृष्ठ प्रीणने’ तीदादिकः । इगुपधत्तात्कः । प्रणयकृत् । लोकान् प्रीणाति इति व्युत्पत्तिः । ‘प्रणयास्त्वमी । विसम्भयाच्चाप्रेमाणः’ इति तृतीये । विश्वासकृत् हितेषु प्रेमकृत् प्रणयं करोतीत्युपपदसमासः । हरिवर्याः सुप्रीवादयः तेषां विसर्जनकाले मध्येसम्बं गुणवर्णनकृत् तेन तेषां प्रेमकारकत्वं जातम् । पुनः कथंभूतः । पवमानजनो दनूमान् तदालिङ्गनकारी । ‘मुष्पजाती—’ इति गिनिः । विच्छाप्ताः खदेशं प्रति हरयः पूर्णकामा येन सः । ‘शेषाद्विभापा’ इति कृत् समाप्तान्तः ॥ अय नलपक्षे—हरिरेव यर्यो येषां ते हरिवर्याः परमवैष्णवास्तेषां गुणोच्चारणे प्रणयकृत् प्रेमकृत् पवमा-नजना विप्रास्तदाश्लेषी भक्तया हरिं कायन्ति गणयन्ति । ‘कै गै शब्दे’ । हरिका वैष्णवाः विसृष्टं दानं हरिकेभ्यो यस्य सः । ‘सुज विसर्गे’ । नपुंसके भावे चक्षः । विपूर्वे उत्सर्जन-विसर्जने । एतादृक् राज्यं नलोऽकरोत् ॥

घटदोहिन्यो गावः फलपूर्णा विदित्युते वसुधा ।

व्यसनानि पुष्कसमपि त्यक्त्वारण्यं प्रयातानि ॥ ११८ ॥

रामपक्षे—रामे राज्यं शासति गावो घटपूरकदोहाः आसन्, वसुधा फलसंपूर्णा विदित्युते इति भयं कुतः । व्यसनानि पानाक्षादीनि पुष्कसं चण्डालमपि त्यक्त्वा घोरं वनं

प्रयातानि । इदमद्वुतमासीदिति भावः । तस्मिन् पञ्चमानजनालेपिणि राजनि सति
इति ‘अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः’ इति भाष्ये परिभाषा । अनुवर्तते पूर्वतः पदमिदम् ॥
इत्थेषेव नलपक्षेऽपि । अद्वृतो रसो व्यङ्ग्यः । उपगीतिः ॥

कलशोद्धवादयस्तं दिवक्षवो द्राक्षसमायाताः ।
रावणविमर्दतोषाः सलक्ष्मणं प्राणुवन्तोत्रैः ॥ ११९ ॥

रामपक्षे—तं रामं दिवक्षवः कलशोद्धवादय ऋपयः आयाता द्राक्ष शीत्रं रामाया-
गत्य कलशभूरगस्त्यः रावणचूर्णीकरणतोपाः सलक्ष्मणं भूभारहारकलत्स्तोत्रैः प्राणुवन् ।
‘एष सुतौ’ लुह् । आदादिकः । उपसर्गादिति णत्यम् । सलक्ष्मणमिति मेघनादस्याप्यज-
घ्यत्वं चित्रं लक्ष्मणेन कृतं हननमिति ध्वनयामासुः ॥ अथ नलपक्षे—अतिश-
योक्त्या रावणो महामोहोऽध्यात्मविद्यया नलः(लेन) सोऽपि हतः पुण्यश्लोक[त्वात् ।
तस्य] दिवक्षयागस्त्यादयः श्रीमज्जनसमेतं तं कृतयुगे तुष्टुवुरित्यर्थः । उपगीतिः ॥

शम्बूकहिंसयापि ब्राह्मणवरदायको राजा ।

पार्थिव्या गर्भरुचा जहादे संशयच्छेत्ता ॥ १२० ॥

रामपक्षे—‘शम्बूकः शूद्रतापसे’ इति मेदिनी । शूद्रतापसहिंसयापि मृतविषपुत्रवर-
दायको रामोऽन्तरागत्य गर्भरुचा पार्थिव्या राजपुत्र्या सीतया आजहादे आननन्द ।
व्यवहारेषु संशयच्छेत्ता ॥ अथ नलपक्षे—‘गर्भागारं वासगृहम्’ इत्यमरोक्तिः । ‘ह-
इयन्ते च पदेषु पदैकदेशान् प्रयुज्ञानाः’ इति महाभाष्यम् । गर्भे वासगृहे कोष्ठागारे-
ऽपि दीपं विना रुक्ष कान्तिर्यसाः सान्यत्र का कथा तादशसौन्दर्यवती दमयन्ती राज्ञी
तस्याभूदिति विशेषः । शेषं समानम् ॥

कव्यन्तगामिनीं तां पदान्तरस्यानसेवनां साध्वीम् ।

मुनिवरयोषा भेजुः समीपमागत्य लब्धार्थाः ॥ १२१ ॥

रामपक्षे—रावणगृहे चिरस्थितां तां वाल्मीकेरन्ते प्रयातां तां मुनिवरयोषा भेजुः
सिषेविरे । पदान्तरस्यानसेवनां कथम् । ‘पदं शब्दे च वाक्ये च’ इति विश्वः । वाल्मीक्या-
श्रमोऽयं मिथिलायां जनकस्थानमिति शब्दभेदमात्रमेदात् स्यानान्तरमिति प्रतीतेलोंके
भगवद्वक्त्साम्याज्जनकस्थानमिति पारीणत्यम् । साध्वीं पतिव्रतां लब्धार्थाः समीपमा-
गत्यासविवताः(?) । ‘अन्तः समीपे’ इति प्राकोशो प्रोक्तम् । ‘कविर्वाल्मीकिशुक्योः’
इति च । उत्तरालंकारेण पुनर्लोकापवादभिया पुनर्लक्ष्मणेन ल्याजिताभूदिति व्यज्यते
तदाश्रमे ॥ अथ नलपक्षे—मुनिवरयोषा जातूकर्ण्यादिजोषास्तां साध्वीं दमयन्तीं भेजुः ।
कथंभूताम् । पण्डितपार्थगामिनीम् । तिथिनिर्णयादिसंशयच्छेदनाय जातु प्रासादान्तर-
स्यानसेवनां नव्यगृहस्थान् विहाराय तत्र नले गते सति । कथंभूता योषाः । समीपमा-
गत्य दौर्गत्यभाजो लब्धार्थाः व्रतादौ स्वर्णवर्षकरणात् ॥

सकुशलं वार्ता पतियुग्मयन्ती पार्थिवी नित्यम् ।

प्राणेशानुध्याना कालं व्यत्यक्तमीद्द्वयः ॥ १२२ ॥

रामपक्षे—तत्राथमे कुशलवनामकपुत्रद्वयसहिता दमं करोति दमयन्ती तथा कुर्वती दमयन्ती । नामधातुत्वात् ‘न पादम्याद्’ इति निपेधो न धातुपाठस्यस्यैव निपेधात् । कथंभूता । आर्ता दुःसिता अपतियुक्त पतिहीना निलमनुध्यानमनुग्रहे प्राणेशस्य अनुवीक्षया ध्यानं यस्याः सा भूयः स्फीतं कालं व्यतिक्रान्तवती । ‘पृथिव्या काव्यौ’ । ‘टिश्वाणन्’ इति दीप् ॥ अथ नलपक्षे—कल्याणवार्तासहिता । ‘कुशलं क्षेममखियाम्’ पतियुक्त दमयन्ती राज्ञी भूयः कालं चहुद्यायनीं व्यत्यक्तमीद् । कथंभूता प्राणेशस्य अनुप्रहो यस्याः सा । ‘अनुध्यानमनुप्रहे’ इत्युत्पलमालाकोशात् ॥

यज्ञेषु स्वार्चाकं सौशील्यादेरधीयन्तम् ।

प्रकल्पय भूरितोपा प्रियं विवेकावहं मेने ॥ १२३ ॥

रामपक्षे—भूरितोपा विवेकावहं प्रियं मेने । यहुतोपा सा सीता तत्राथमे विवेक-कारिणमावहति । करोतीत्यर्थः । ‘कृतौ करोत्यावहति विदधात्यादधत्यपि’ इति भट्टम-द्वकोशः । प्रियं रामं मेने । कि कृत्वा । खस्या अचां प्रतिमा यस्य सः पक्षी विना यज्ञाभावात् । ‘प्रतिकृतिरचा पुंसि’ इत्यमरः । पुनः कथंभूतम् । सौशील्यादेरधीयन्तम् । सौशील्यादिगुणयुतां सीताम् । परोक्षे स्वरन्तम् । ‘अधीगर्थदयेशाम्’ इति कर्मणि पष्टी । प्रकल्पय श्रुत्वा । ‘इक्ष सरणे’ । निलमधिष्ठूर्वः ॥ अथ नलपक्षे—‘अचे पूजायाम्’ । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रस्यः । खस्या एव पूजा यस्य स तम् । योपिदन्तरपरिप्रहाभावात् प्रकल्पय श्रुत्वा । कलिधातुरनेकार्थः । शेषं प्राग्वत् । उपगीतिः ॥

प्राचेतसार्तनेन प्राप्तपदा सा रसाश्रयणा ।

भद्रासनोपविष्टाहीशमहातदशोऽगासीत् ॥ १२४ ॥

रामपक्षे—सा सीता तद्यशः अगासीत् । ‘गै शब्दे’ छह् । प्राचेतसस्य वाल्मीकिः खनेन प्राग्योध्यायां रामसमीपागता आर्तनं दया । ऋतिः सौत्रः । ‘अर्तनं च नक्तीया च’ इत्यमरः । प्राप्तस्थाना पश्चाच्छपथान्तरं रसा सिंहासनाहृदां पातलमनैपीद् पुत्रीत्वाग्नैः सहागता । यज्ञाधिष्ठाने इत्यर्थः । रसाया भुव आथवणमालम्बनं यस्याः सा तादशी सीता पतिव्रता अहीशैर्मांत्रवन्महो यस्याः सा तक्षकवामुम्यादिभिः तत्रस्थापि तद्यश एवा(गा)सीत् । अद्भुतो रसः ॥ अथ नलपक्षे—सा दमयन्ती तद्यशो नलकीर्तिं-भेवागासीत् प्रहृष्टं चेतो येषा ते प्रचेतसो विप्राः पर्णदादयः प्रचेतसामिदं प्राचेतसम-र्तनं कृपा तत्यैव प्राप्तराज्या प्राप्तपतिका रसानां शङ्करादीनामाश्रयणं यस्याः सा । ‘त्रिन् देवायाम्’ । राज्ञा सह सिंहासनोपविष्टा हि निश्चयेन ईशैलोकपालैमहा पूजा यस्याः सा । पुण्यश्लोकत्वात् । ‘मह पूजायाम्’ । ‘घनर्थं कविधानम्’ । वेदशास्त्रपारीणत्वात्प्रचेतस्त्वं विप्राणामेव श्रीमद्भागवतेऽवधारितम् ॥

॥ १२५ ॥

रामपक्षे—नल एव वृसोमः तीर्थ गतः अगिदोत्रसहितः वृषु रोम इव । ‘उपगितम्’ इति तत्पुरुपः । रामो विरक्तक्षीर्थं गोप्रतरास्यं तरस्वदन्तर्गतं गतः । कथम् । तत्तदेयु
कुशावल्लादिपु न्यस्ताषु ताः कुशलवसहिता आतृपुत्रा येन सः । विगतः शेषो यन्मात्र
दुर्वासःशापभीला लक्ष्मात् अनुमित्रेव उत्कण्ठितमानसः । अमत इति सार्वेविभ-
क्तिकस्तसिः । सन्नान् शरणागतान् सीदतो लाति अगुणातीति सम्रलः । पुनः शुलागमनं
हरीणां समूहेन हारेण पौरेण पौरसमूहेन च त्वां विना मरिष्याम इति प्रार्थितः समागतः
शून्या अयोध्या आसीत् ॥ अथ नलपक्षे—यानलः अगिदोत्र एव वृसोमः हारेण पौरेण
समागतः स नल आसीत् । हरेरयं भक्तो हारः । जालपेक्षयैकत्वम् । वैष्णवसमूहेन पौ-
रेण पौरसमूहेन प्रेमणा प्राक् समागतः संगतः संधार्या नलः पठितो नलः स्थितः पुन-
स्तीर्थ ब्रह्मद्रवं गतः । कथंभूतः । तत्तत्पदब्वस्तमुतः तेषु तेषु स्थानेषु स्वरूपाः सुताः पा-
र्थिवा न्यस्ता येन सः निष्ठपुर्यामिन्द्रसेनं खुपुत्रं प्रत्यतिष्ठिपत् अमुतः अत्रोत्ता दूरतः
विशेषे परे ब्रह्मणि सचिदानन्दहृपे उत्कण्ठितं मानसं यस्य सः । ‘अदसन्तु विप्रकृष्टे’
इति मनोरमायामुक्तत्वात् । अदसो दूरवाचित्वम् । सप्तम्यर्थं तसिः । ‘तसेव’ इति तसि-
लादेशः । विभक्तिवं प्राग्देशीयत्वात् । विष्टुपजगत्योरुपजातिः ॥

॥ १२६ ॥

रामपक्षे—कथन अवरजोऽपि त्रिदिवे जिगमिषुं रामं न जहौ । सरवूजलमव-
गात्य परं पदं वैष्णवमध्यगात् प्राप । सदेहः जघन्यजोऽपि आयोध्यः सारथ्यं जलम-
वगात्य परं पदं विमानस्थोऽगात् । श्रीरामकरुणया केवलं स रामो भुवि यशसा यशः-
शरीरेणैव शिशिपे कमेकर्त्तरि लिद् । शिष्ये: अशिष्यत ॥ अथ नलपक्षे—तत्तलपालनजन्य-
प्रेमणा कथन वृपलोऽपि मनसा स्वर्गं जिगमिषुत्तं न जहौ । मनसेत्याद्यार्थम् । स
नलः प्रियया सह कं ब्रह्मद्रवमवगात्य निरस्तमुखान्तरं ब्रह्मानन्दं प्रविश्य वैकुण्ठमगमत् ।
केवलं स नलो यशसा भुवि पर्यशिष्यत । अद्यापि यद्वपाद्यानश्रवणात्संकीर्णंरपि मुच्यते
इति भावः । द्वृतविलम्बितवृत्तम् । ‘को ब्रह्मानिलर्केषु शमने सर्वनान्त्रि च । पावके च
मयूरे च सुखशीर्षशलेषु कम् ॥’ इति विश्वः । शेषं प्राग्वत् । पर्यन्ते ग्रन्थकारः शब्दब्रह्म-
पभगवच्चरणारविन्दसरणहृपमङ्गलं व्यतानीत् । ‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि
शास्त्राणि सुखदानि भवति’ इति महाभाष्ये ॥

इति श्रीहरिदत्तसूरिकृते महाकाव्ये राघवनैषधीये प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

कुशेन्द्रसेनौ गुणतो वरिष्ठौ ज्येष्ठौ तदीयाङ्गभुवौ पुरस्यौ ।

श्रीरामचन्द्रस्य नलस्य वृत्तं विडम्बयन्तौ तु धरामशिष्टाम् ॥ १ ॥

क्रमेण पुष्पाकरसुख्यपट्टं विभूतिमत्पेक्ष्य समुज्जिहानम् ।

सि(शि)ज्ञानमञ्जीरवराङ्गनाभिर्विजहतुः स्वोपवनेषु नाथ्यवत् ॥ २ ॥

(वसन्तवर्णनम् ।)

अमङ्ग्लमरसंचया कङ्गुपुरुंदरं सेवितुं

मनोहरविकूजितैः पटहवायमातेनिरे ।

पिका मधुरकूजितैरिव वितेनिरे नाकिनां

मनःप्रणयकारकं परमगानमुच्छ्वासिताः ॥ ३ ॥

नृप इव वसन्ते समागते भ्रमङ्गमरसमूहा विशिष्टकूजितैः सेवितुं पटहवायं चकुरिव ।
उत्प्रेक्षालंकारो व्यङ्ग्यः । वल्लुनालंकारो व्यज्यते । यत्र वादेशब्दा न भवन्ति पिका
अपि तं सेवितुं मधुरगानं चकिरे इव ॥

कान्तिसखी मानवर्ती प्रख्याह—

अये मतिमतां वरे प्रणयभङ्गमेतर्हि नो

कुरुप्व वशगं पर्ति विरहदाहदग्धा यदि ।

कृतान्तनगरातिथिर्भवसि चातुरी कास्ति ते

जगाविव रुतच्छलाद्विहगराहू पिको माघवे ॥ ४ ॥

अये इति कोमलामच्चणेऽव्ययम् । माघवे वैशाखे रुतच्छलात् यसि त्वां शिक्षयति न
रौति किमिति·अनज्ञदाहव्यथाकान्तासि । प्रणयभङ्गेन यदि मरिष्यसि का चातुरी भवित्री ।
'सर्वंयात्मानं गोपयेत्' इति श्रुतिः । अत्राप्युत्प्रेक्षा ॥

मरन्दनिवहैर्भृतं कुसुमवृन्दमुद्धातव-

चलत्किसलयाङ्गुलिः परिननर्त वल्लीततिः ।

निशाकरकरास्तो वहुलकाममादीपय-

नृणां विरहिणां मनोविलुठिता जडीकारकः ॥ ५ ॥

समासोचिरलंकारः । वल्लीततिरुपा या खी चलत्किसलयाङ्गुलिः सा परिननर्तेव ग-
णिकावत् मनोविलुठिता इति । 'लुठ प्रतीघाते' । मनसो विलुठितं प्रतीघातो यैस्ते इति
वहुवीहिः । शेषं स्पष्टम् । वृक्षीछन्दोऽन्तः ॥

पलाशतां प्रियारहां पलाशशारिनो ययुः ।
खरैर्नखैर्गृहत्यजामसूनिवासितुं क्षमाः ॥ ६ ॥

प्रिया रहन्ति खजन्तीति प्रियारहस्तेषां प्रियारहाम् । ‘रह त्यागे’ । भौवादिकः । पलाशशारिनः कौणपतां विराहिणां ययुः । पलमथन्तीति व्युतप्त्या । पलं मांसम् । ‘पलमामिपम्’ इत्यमरः । पादादियमकः शब्दालंकारः । कथा रीला । खर्गनर्खरिव किंशु-कैर्गृहत्यजां यतोऽसूनिवासितुं थलमच्चीकरन् । ‘क्षमं शक्ते हिते त्रिषु’ इत्यमरः । प्रमाणिकावृत्तम् ॥

हिरण्मयातपत्रतां स कर्णिकार आगतः ।

वसन्तभूपतेः सुहृन्मुरान्तकाङ्नाप्रियः ॥ ७ ॥

कर्णिकारस्य पीतवर्णेत्वात् वसन्तराजसेवायै स्वर्णच्छद्रतां समागतः । मुरान्तकाङ्नाः पोडशासहस्रमिता या भागवते वर्णितात्तासां प्रियः प्रागभूत् यत् कर्णिकारोऽपि तथा फङ्गुराजं शिथिये प्रागवत् ॥

सौगन्ध्यं स्थलकमलं वभार भूरि-

प्राचुर्यादिश इव दाष्टु(सु ?)तामकार्पीत् ।

क्षुद्रोऽपि क्षितिपतिभाग्यगन्धजोपी ।

स्वाक्रीडे हरिणदशा तदा चुकूर्दे ॥ ८ ॥

स्थलकमलं पाटलापुष्पं सौरभ्यातिशयं दधानं वसन्ते दिशो दिङ्नार्याः समीपे स्व-कीयदानशौण्डतामिवाकार्पीत् । समासोक्तिरलंकारो दिश इति श्रीलिङ्गलाच्छब्दस्य । परिमलो नावासीद् । किं तु विट इव दिग्योपिते सौरभ्यमदात् । क्षुद्रोऽपि मवौ स्वाक्रीडे स्वोद्याने राजार्हगन्धजोपी मृगदशा सह चुकूर्दे चिक्रीडे । प्रहर्पिंणीवृत्तमेषु ॥

चण्डांशोः खरकिरणैः प्रतप्यमानाः

शुष्यन्ति प्रकटितदौर्वलीकनद्यः ।

इत्थं हि स्वहृदि विचार्य जहुकन्या-

वर्वर्धीत्तदवधि हैमतोनिवाच्छ्रृत् ॥ ९ ॥

जहुकन्या हैमेन इत्थं नावर्वर्धीत् । वृधेयद्व्युल्लन्तालुडि रूपम् । किंतु दुर्वलनद्यः शो-पिता रवितापेन अहं तु वरीवृध्याम् तदा अत्युल्लासो मम भविष्यतीत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥

आयाते मयि यदि जिग्रसीर्जनोऽयं

क्षुद्रत्वं विचकत एव तर्हि लोके ।

नैश्यं मे मधुरिति सस्यभूरिसंप-

न्मेषार्के विलसति युक्तमेव गोपाम् ॥ १० ॥